

1578

EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Kurumlar Sosyolojisi Anabilim Dalı

**EGE BÖLGESİNDE 1972—1984 YILLARI ARASINDA
ENDÜSTRİYEL GELİŞMENİN TOPLUMSAL YAPIDA
MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞMELER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

H. Neşe ÖZGEN

DANIŞMAN : Doç. Dr. Önal SAYIN

İZMİR - 1987

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

TABLO LİSTESİ

GİRİŞ-AMAÇ VE KONUNUN SEÇİLİŞ NEDENİ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
KURAMSAL ÇERÇEVE.....	11
I-MODERNLEŞMECİ YAKLAŞIMLAR.....	11
II-AZGELİŞME YAKLAŞIMLARI.....	27
A-GENEL BİR BAKIŞ.....	27
a-Kapitalizm.....	29
b-Dünya Ekonomisi, Tekelleşme ve	
Sermaye İhracı Zorunluluğu.....	34
c-Az gelişmiş Ülkelerde Tekelci Kapitalizm ve	
Ticari Kapitalizm İlişkileri ve Meydana	
Getirdiği Toplumsal Değişmeler.....	41
B-BAĞIMLILIK OKULUNUN TEMEL GÖRÜŞLERİ.....	52
C-BAĞIMLILIK OKULUNA TEPKİLER.....	69

İKİNCİ BÖLÜM

ALANA İLİŞKİN BİLGİLER, ALANIN KAPSAMI VE

SINIRLILIKLARI.....	90
I-AMAÇ VE ALANIN SEÇİM NEDENİ..	90
A-SAYILTILAR.....	92
B-DEFİNİCELER.....	93
II-ALANA AİT TARİHSEL BİLGİLER.....	95
A-TÜRKİYE'NİN SANAYİLEŞME TARİHİNE	
GENEL BİR BAKIŞ(1915-1983).....	95

B-EGE BÖLGESİ SANAYİLEŞMESİNİN TARİHSEL

GEÇMİŞİ (1884-1972).....112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALAN ÇALIŞMASI

GİRİŞ.....125

DEFNENCE VE SINANMASI.....127

A-EMEK CEPHESİ.....128

a-İşyeri Sayısındaki Değişmeler Açısından.....128

b-İşgücü Niteliğindeki ve İstihdamdaki

Değişmeler Açısından.....131

B-SERMAYE CEPHESİ.....136

a-Sabit Sermaye Yatırımlarındaki Değişmeler

Açısından.....136

b-Teknolojik Düzeydeki Değişmeler Açısından.....138

C-ÜRETİM CEPHESİ.....141

a-Katma-Değerdeki Değişmeler Açısından.....141

b-Produktivitedeki Değişmeler Açısından.....144

c-İhracaatın Yapısındaki Değişmeler Açısından....146

SONSÖZ YERİNE.....153

ÖZET.....157

ÖZGEÇMİŞ.....161

KAYNAKÇA..... 162

ÖNSÖZ

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne Sosyoloji yüksek lisans bitirme tezi olan bu çalışma, Ocak 1986 - Şubat 1987 tarihlerinde hazırlanmıştır.

'Azgelişmiş bir ülkede sanayileşmenin itici gücü nedir ve hangi tür dönüşümlerden geçecektir' sorusundan yola çıkan bu çalışma, Ege Bölgesi imalat sanayiini inceleyerek özgün bir sonuca varmayı hedeflemektedir.

Dünyada azgelişme konusuna ilişkin çözümler henüz tartışmalı iken, yüksek lisans tezinin sınırları içinde çözüm yolları elbette kesin olarak belirlenemezdi. Elinizdeki çalışma böyle bir kaygının ürünüdür ve daha kapsamlı araştırmalarım için umutlarımı da taşımaktadır.

Akademik çalışmalar bilimsel yölgöstermelerin ve desteklemelerin ürünüdür.

Bu çalışmamda tez danışmanım Doç.Dr. Önal Sayın'a yoğun çalışmaları arasında zaman ayırarak, sabırla ve geliştirici yardımları için teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca Ege Ün. Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölüm Başkanı Doç.Dr. Ülgen Oskay'a ilgi ve desteği, Ana-Bilim Dalı öğretim üyelerinden Yard.Doç.Dr. Nihat Erdoğan'a bir bilim adamı olarak yardımlarından ve bölüm hocalarıma gerek kaynak önerme gerek dinleyip

tartışmamızdaki yolgöstericiliklerinden dolayı
teşekkür ederim.

EBSO Dokümantasyon Servisinden Sn.Funda Bar-
baros'a yardımları nedeniyle teşekkür ederim.

Tezimi özenle daktiloya çeken,zamanını benim
için ayıran değerli Serap Sever'e teşekkür ederim

Araştırmalarım sırasında dostların maddi
manevi desteklerini unutamam.Bu çalışmam onların
yardım,sevgi,anlayış ve duyarlılıklarıyla tamamlan-
dı.

Tezimdeki eksikliklerin sorumluluğu ise,bana
aittir.

H.Neşe Özgen
İzmir- 1987

TABLO LİSTESİ

T.1.Segilmiş Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.....	21
T.2.K.B.Günlük kalori ve Protein miktarları.....	22
T.3.Enerji Üretim,Tüketim ve Ticareti.....	23
T.4.1.Sabit Fiyatlarla K.B. ve Toplam GSMH'nin Yıllık Artış Hızları	24
T.4.2.Endüstriyel Üretim,İstihdam ve İşgücü Verimliliğinin Yıllık Ortalama Artış Hızları ve Sektörel Dağılımı 1970-1980	25
T.5.Çeşitli Ülkelerde Gelir Dağılımı.....	46
T.6.İşgücünün Sektörel Dağılımı % 1960,1977,1983...	47
T.7.GSMH'nin Sektörel Dağılımı.....	48
T.8.GSMH'nin Sektörel Dağılımı ve Artış Hızı 1923-1932.....	97
T.9.GSMH'nin Sektörel Dağılım İtibariyle Artış Hızları 1933-1945.....	99
T.10.Yatırımların Dağılımı 1950-1959.....	100
T.11.Ekonomiye İlişkin Temel Göstergeler 1950-1959.....	101
T.12.GSMH'nin Sektörel Dağılımı 1962-1971.....	104
T.13.Bazı Ekonomik Büyüme Göstermeleri 1960-1977...	105
T.14. Toplam Gelirde Sektörel Dağılım %.....	106
T.15.Ekonomiye İlişkin Temel Göstermeler 1973-1979..	107
T.16.Yatırımların Sektörel Dağılımı 1979-1984.....	109
T.17.GSMH'nin Sektörler İtibariyle Büyüme Hızı % 1978-1985.....	110

T.18.Türk İmalat Sanayi Üretiminde Sektörel Paylar.....	111
T.19.Ege Bölgesinin Nüfusu ve Türkiye İçindeki Yeri.....	113
T.20.Anadolu Yarımadasında Ekili Alanın Ürün Türüne Göre Dağılımı.....	118
T.21.1913-1915 Sayımları İtibariyle İzmir ve Toplam Sanayi Sayım Alanındaki İşverlerinin Sektörel Dağılımı ve İzmir'in Toplam Sanayi İçindeki Payı.....	120
T.22.Ege Bölgesi İmalat Sanayinin Türkiye İçindeki Payı 1972-1984 %.....	124
T.23.İllerin Ege Bölgesi Toplam İmalat Sanayi İçindeki Ortalama Payları 1972-1984.....	125
T.24.Toplam İşyeri Sayısındaki Artış.....	128
T.25.İşletme Büyüklüklerine Göre İşyeri Sayılarındaki Artışlar.....	129
T.26.Toplam İşyeri Sayısında Sektörler İtibariyle Artışlar.....	131
T.27.İstihdamda Toplam Artışlar.....	132
T.28.Niteliklerine Göre İşgücündeki Artış.....	133
T.29.Ücretlerdeki Değişmeler.....	134
T.30.Sabit Sermaye Yatırımları ve Reel Artışlar.....	136
T.31.Çevirici Güç ve Tüketilen Elektrik Enerjisindeki Değişmeler.....	138
T.32,Katma-Değerdeki Artışlar.....	141
T.33.Ege bölgesi İmalat Sanayinde Produktivite Artışı.....	144
T.34.Ege Bölgesi İhracaat Yapısı.....	146

GİRİŞ

AMAÇ ve KONUNUN SEÇİLİŞ NEDENİ

Toplumbilimci, öncelikle gözüne ve aklına takılan sorununu, kendi evreninin kendisince merkez-sorununu irdelleyip çözümlemeye çalışan kişidir. Şimdiye değin toplumbilimlerde yazılıp incelenen hemen tüm konular, kişinin sosyolog olarak toplumunda ya da dünyada öğrenmeyi ve çözümlemeyi istediği sorunlardır. Sanatta nasıl kişi kendi-merkezli dünyayı algılayıp anladığı biçimde yansıtmayı isterse, iktisatçı nasıl, hangi ekonomik problemi ne türlü öncül sorun olarak algılıyorsa, doğabilimcisi nasıl insanlığın önündeki en önemli engeli kendince algılayıp çözümlemek istiyorsa, sosyolog da öyledir.

Bu çalışmamızın kabaca ilk anda tanımlanabilecek amacı gelişme sorunsalını algılayıp incelemek ve sınamaktır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada "gelişme, az gelişme, eşitsiz gelişme, gelişmekte olma, gelişememe" kavramları olanca boyutları ile tartışılıp irdelenmeye başlanmıştır. Ancak henüz bu konuda bilimin sonul gereği kuramlara ulaşılabilmiş değildir. Sosyal bilimlerin içinde bulunduğu durum olan 'paradigmal biradalıklar' sorunu -ya da sorunsuzluğu- yüzünden, şimdilerde (1986) bu sorun üzerinde tartışmalar neredeyse, idealistik ve radikal paradigmaların her birisinin yüzlerce alt çeşitlenmeleri ve yüzeyde çok gereksiz ayrıntılar olarak görülmesine rağmen, temelde (bir paradigma içine dahil olma anlamına gelen) yaşamsal boyutlarda ve daha da çok süreli yayınlarda yanıt-yanıt biçiminde süre-

gelmektedir.

Türkiye'nin dokümantasyon ve taze bilgiye erişebilme konusundaki sınırlılıkları yüzünden, bu tartışmalar ancak, neredeyse onar yıl gecikmelerle ülkemiz sosyolog ve iktisatçıları tarafından ele alınıp incelenebilmektedir. Bu yüzden bu çalışma, şu anda gelişme-azgelişme sorunsalı üzerinde dünyada süregiden tartışmaları kısaca derleyip, bu konudaki literatüre, olanakları ve elbette ki çapı ölçüsünde bir nebze olsun bir katkıda bulunmayı da amaç edinmiştir.

Sosyolojide, neredeyse hiç bir konuda gelişme-azgelişme konusunda olduğu kadar çok kavram üretilmemiştir. "Gelişmemişlik, geri kalmışlık, azgelişmişlik, gelişmekte olma, yarı gelişen, geri bıraktırılmış/geri bırakılmış, kalkınan/kalkınmakta olan" bunlardan yalnızca birkaçı.

Bu yolda kimi sosyalsayimciler gelişme-kalkınma-modernleşme üçlemesini eşit anlamlı kullanırken, kimileri de endüstrileşme-kalkınma-gelişme kavramlarını aynı biçimde yorumlamaktadırlar.

Dikkat çeken nokta tüm bu kavram ve içerik tartışmalarının II.Dünya savaşından sonra hızlanmış olması.

Bunun en önemli nedeni ise, azgelişme tarihinin kapitalizmin tarihi ile neredeyse eşzamanlı yazılmaya başlanılmasına rağmen, II.Dünya savaşına değin azgelişmiş ülkelerin bir sorun olarak ortaya çıkmamalarıdır. 19.yy. başlarında Avrupa'da gerçekleştirilen sanayi devrimiyle, bu dönüşümü gerçekleştirebilmiş ülkeler ile manifaktür üretiminden fabrika üretimine geçememiş ülkeler arasında uluslararası bir işbölümü başlamıştır. Bu işbölümünde sanayi devrimini gerçek-

leştirebilmiş ülkeler sanayi ürünlerinin üreticisi ve satıcısı, diğerleri ise sanayi ürünlerinin pazarı ve ilksel ürünlerin (ucuz hammaddeleri ve besin maddelerinin) sunucusu konumuna geldiler. Bu durum 11. Dünya Savaşı sonrasına değin bir sonuç olarak algılanmazken, bu dönemden sonra "azgelişmişlik" olgusu dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. Özellikle bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelere egemen olan yoğun sanayileşme ve Batı'dan kopma eğilimi, Batılı sanayileşmiş ülkeleri hem "pazarlarının elden gideceği " konusunda telaşlandırmış, hem de bu ülkelerin aydınlarının dikkatini yeryüzünde yaşanan çeşitli sosyal-ekonomik biçimler konusuna çekmiştir.

Ne ki, 1950'li yıllara gelindiğinde bile, azgelişmişlik, sosyo-kültürel ve ekonomik bir olgu olarak, hala sosyal bilimciler için oldukça yabancı bir konu olma niteliğini sürdürmekteydi. Yani 20.yy.'ın ikinci yarısına gelirken, azgelişmiş ülkeler konusundaki bilgi birikimi de azgelişmiş durumdaydı. Batı üniversitelerindeki iktisat ve sosyal bilimcilerin araştırmaları, ağırlıklı kendi sistemlerinin etkinliğini haklılaştırmaya ve süreklileştirmeye yönelik iken, diğer yandan bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelerdeki meslektaşlarının bu konuyu incelemekteki en büyük engelleri, kendi kültürel ve sosyo-ekonomik yapılarını 'Batı'lı anlam ve kavramlar çerçevesinde yargılamaya zorunlu olmalarıydı.

Kapitalist sistemin statusquo'cu kuramcılarının gelişme sosyolojisindeki düşünceleri olan modernleşmeci yaklaşım kuramcıları, Durkheim ve Weber'den aldıkları ilham temelinde, toplumları ikili sınıflandırmalarla ve düz evrimsel çizgi ile değerlendirerek, "kendini dengeleyen sistem" kav-

ramından hareketle; toplumların değişme öncesi ve sonrası durumlarını karşılaştıırıp, gelişmemiş ülkelerde hangi kurum ve değerlerin eksik olduğunu listeliyorlardı. Buna göre; kendi sıçramalarını henüz yapamamış olan toplumlar, belirli bir aşama sırası izleyerek modern toplum haline dönüşeceklerdi. Sonuçta modernleşmeciler, gelişme sosyolojisine, kendi dünya görüşlerinden kaynak alan bir dizi kavram armağan ettiler: 'gelişmiş ülkeler, gelişmekte olanlar, ya da modernleşmiş ve modernleşmekte olanlar, modern toplumlar ve geleneksel toplumlar vb.' Daha sonra da herbirisi, gelişmemiş olmayı niteleyecek ölçütleri -daha çok ta ölçülebilir niteliklerden hareketle- sıralamaya giriştiler. Sonunuda öylesine bir ölçüt karmaşası doğdu ki, Singer şöyle bir tanım yapma gereğini duydu: "Azgelişmiş bir ülke, zürafaya benzer, kolaylıkla tanımlayamazsınız ama, görünce hemen tanırırsınız." (Singer, The American Ec. Rew., CXLI, c:3, s:419, 1951 den akt.: Tütengil, 1980, s:24.)

'Tanımlanamayan ama tanınan'; Batı toplumlarında olmayanlardı. Çünkü modernleşmeci yaklaşım, mihenk taşı olarak Batı toplumunu kullanıyordu.

Modernleşmeci kuram tam da Parsons'un yeni evrimci-yapısal-işlevci yaklaşımının toplumsal değişme kuramını ve modern toplumları inceleyen iki kitabı ile (Societies: Evolutionary and Comparative Perspective (1966) ve The System of Modern Societies, (1971)) doruk noktasına ulaştığında, azgelişmişlik kuramları ve karşı-evrimciler tarafından şiddetle eleştiriye konu oldu.

Her iki yaklaşım da modernleşmecileri; 'Batı merkezcilik', 'ideolojizm, mantıksal bir kısır döngülülük' ve 'düz çizgisel bir evrimci model olmak'la suçladılar.

Yapısal-işlevsel-yeni-evrimci kuramın Latin Amerika'da öngördüğü popülist model 1960'larda iflas edince; ortaya çıkan kuramsal bunalıma tepki olarak görülebilecek 'bağımlılık okulu' (azgelişmişlik kuramı), Baran (1957) ve Sweezy'nin (Baran ve Sweezy 1966) 'büyümenin siyasal iktisadi ve tekelci kapitalizm' üzerine yaptığı çalışmalardan hareket etmektedir. Yaklaşımın adı, Frank'ın Latin Amerika, Modernleşme kuramlarının eleştirisi ve üçüncü dünya ülkelerinin uydulaşması üzerine yaptığı çalışmalarla konmuş ve Wallerstein ve Amin'in çalışmaları ile doruğa ulaşmıştır.

'Latin Amerika'nın ve diğer 3. dünya ülkelerinin yoksulluklarının, sanayileşememelerinin ve gelişememelerinin nedenleri, bu ülkelerin geleneksel yapılarında değil, merkezdeki gelişmiş ülkeler ve çevredeki azgelişmiş (uydu) ülkeler olarak, 16. yy.'dan bu yana yapılaşmış olan dünya kapitalist sisteminin işleyişinde aranmalıdır' (Frank, 1967) biçiminde özetlenebilecek azgelişmeci yaklaşım, azgelişmeyi bir kısır döngü olarak nitелеmektedir.

Daha sonraları, dünyada yeni gelişmeler ile birlikte azgelişmeci yaklaşımların da yetersizliği açığa çıkmaya başlamış ve kimi toplumbilimciler tarafından, bu yaklaşımın da, "gerçekte yapısalcı teorinin sorunsalı içinde ulaşılmış bir sonuç olduğu" ileri sürülmüştür. (Gülalp, 1983, ve Laclau, 1971).

1970'lerin başında Ernst Laclau, 3. dünya ülkelerindeki ekonomik, siyasi ve kültürel yapıların 16.yy.'dan bu yana

kapitalist olduklarını iddia etmemiŝ, "kapitalizmi pazar ilişkileri düzeyinde kavramlaştırmaktan ileri gelen" bir yanlış olduğunu ileri sürdü. (Lacloû, 1971, s:29.) Bernstein(1979 Taylor (1980), Warren (1973) ve Mouzalis(1981) ise üçüncü dünya ülkelerinin sanayileştiğini ve önemli dönüşümler geçirmekte olduğunu ortaya koydular. Ernest Mandel (1985) son 20 yılda bir dizi ülkenin çevre (periphery) konumundan, yarı-çevre (semi-periphery) konumuna atladığını gösterdi. Kısa- ca azgelişmeci yaklaşıma tepki olarak adlandırılabilcek olan bu yaklaşımlar, modernleşmeci kuramın kimi kavramlarını (sanayileşmekte olan ülkeler vb.) yeniden düzenleyip kullanma ve böylece de hem modernleşmeci kuramın hem de bağımlılık okulunun eksiklerini ve yanlışlarını eleyerek, yeni bir senteze ulaşma çabası içindedirler.

Ancak henüz, ne bağımlılık okulu, ne de karşıt tepkiler kuram olma aşamasındadırlar. Her iki yaklaşımın da tartışmaları 1979'lardan bu yana yoğun olarak süreli yayınlar- da süregelmektedir.

Ülkemizde ise önceleri (1960-1970) modernleşme yaklaşımlarını destekleyici nitelikleri ile dikkati çeken gelişme sosyolojisi çalışmaları, dünyada süregiden Frank ve bağımlılık okulu tezlerinin de etkisi ile, 1970'lerden sonra modernleşmeci yaklaşımları yanlışlamaya yönelmiştir. Ancak Frank ve bağımlılık okulunu da sinama ve sorgulamaya yönelik çalışmalar henüz pek azdır. Diğer yandan bir yaklaşımın kuram haline gelebilmesi, ancak önermelerinin teker teker ve yeniden sinanması ile olanaklıdır. Bu çalışmamın temel amacı; A.G.Frank'ın azgelişmiş ülkelerde kapitalist yoldan

sanayileşmeye ilişkin tezlerini sınamak ve sorgulamaktır.

Sanayileşme olgusu, azgelişmiş ülkelerin özellikle yakın dönemde içinde oldukları değişme sürecinin en belirgin itici etmenidir. Ayrıca hem modernleşmeci, ve hem de azgelişmeci yaklaşımlar, sanayileşmeyi hem gelişmenin eş anlamlısı kimileyin de en önemli göstergesi olarak ele almaktadır.

Araştırmanın alanı Ege Bölgesi'dir. Soyut anlamda kurulan bir modelin işlerliğinin anlaşılabilmesi için tarihsel gerçeklere ve alana uygulanması zorunludur. Ancak böylece soyut modelin açıklayıcı etkililiğini sınamak olanaklı olacaktır. Şimdiye değin gerek A.G. Frank ve bağımlılık okulu'nun tezlerini destekleyici, gerekse sorgulayıcı yöndeki gelişme sosyolojisi çalışmaları (Türkiye'de) hep ulusal düzeyde ve uluslararası karşılaştırmalarla yapılmaktadır. Dolayısı ile araştırmanın özgünlüğü; alanı daha da daraltarak "Ege Bölgesi sanayileşmesi"ne indirgemek olacaktır.

Çalışmadaki temel savlardan birisi; Türkiye'nin azgelişmişliği'dir. Her ne kadar son yıllarda gerek uluslararası karşılaştırmalı istatistiklerden, gerekse yurt düzeyinde yapılan değerlendirmelerden çıkan sonuç Türkiye'nin "yeni gelişmekte olan", diğer deyimlerle "orta gelişmiş" ya da "yarı gelişmiş" bir ülke olduğu yönündeyse de, çalışma A.G. Frank'ın tezleri ile yola çıktığından, temel sav: "Türkiye azgelişmiş bir ülkedir" olacaktır.

Çalışma ilk anda ekonomi ağırlıklı gözükabilir. Bu çalışma ekonomi ile toplumsal yapı ve dönüşümleri, ne denli iç içe girmiş olduğunu da göstermeyi amaçlamaktadır. Bir ülkenin

gelişmesine ilişkin tüm çözümlemeler "ekonomik gelişme" sorunsalı içinde kaldığında ve ekonomik gelişmenin toplumun tüm sorunlarını çözemeyeceği gözden kaçırıldığında, 'tek etkenli'liğe indirgenmek kaçınılmazlaşmaktadır.Oysa asıl vurgulanması gereken; tek yönlü belirleyicilik değil, ekonomik olayların aslında toplumsal olaylar olduğu ve toplumsal olaylarında uzun dönemli olarak ekonomik olayları etkileyeceğidir.

Alanın,üzerinde çalışılan dönemi ise; 1972-1984 dönemi sanayi istatistikleridir.Çünkü özellikle ana tema sanayileşme olduğunda, bir an ya da yıl'ın fotoğrafını çekmek yetmemektedir.Sanayileşme bir süreçtir.1972-1984 yılları arasındaki dönemde irdelenmeye çalışılan Ege Bölgesi sanayi istatistikleri yardımıyla bölgede sanayileşmenin tüm ölçütleri ile ilerleme kaydedip kaydetmediği saptanmaya çalışılmıştır.Bilindiği gibi 1972, Türkiye'nin sanayileşmesinde oldukça önemli bir tarihtir.Nitekim Ege Bölgesi sanayi odasınca tutulan istatistiklerin ham veri halinde işe yarar ve sistematik bilgiler haline getirilişinin tam da bu döneme rastlaması ilginçtir.Ayrıca son 15 yıllık dönemde Türkiye sanayisi ilginç ve hızlı atılımlara sahne olmuştur.Ancak bu çalışma, anılan döneme (1972-1984) ilişkin ekonomi-politikaları ile sanayileşme arasında bir bağ kurma amacını gütmemektedir.Bu yüzden tüm yaklaşımların,ekonomi-politikalara ilişkin savları da çalışmada gözardı edilmiştir.Çalışmada 1972-1984 arası ekonomi-politikalar sabit kabul edilmektedir.

Ege Bölgesinin özellikle seçilişinin nedenlerini ise şöyle sıralamak olanaklıdır:

İlki; Bölge sanayi odalarının yalnızca Ege Bölgesinde

var olması ve yine yalnızca Ege Bölgesi sanayi odalarının düzenli ve sistematik istatistik bilgiye sahip olmasıdır.

İkincisi; yukarıda anılan ilk nedenin nedenidir. Ege Bölgesi Türkiye sanayileşmesinin (tümünün) küçük bir örneği olup, bu bölgede saptanabilen sanayileşme atılımlarını daha geniş çaplı ve elbette daha kapsamlı araştırmalar sonucu Türkiye'ye genelleyebilmek olasıdır.

Ancak, belirtildiği gibi bu, böylesi yüksek lisans düzeyinde bir çalışmanın iddiası olamaz. Bu çalışma yalnızca Ege Bölgesinin 1972-1984 yılları arasındaki sanayi gelişimini saptayarak, bu konuda A.G.Frank'ın tezlerinden birkaçını sorgulamak ve böylelikle de önermelerden kurama giden yolda, kendi 'cürmü çerçevesinde' bir katkı oluşturabilmek amacını taşır.

Araştırma giriş ve sonuç dahil olmak üzere, beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın kuramsal çerçevesi yer alacaktır. Bu bölümde öncelikle modernleşmecî kuramların kalkınma, sanayileşme, gelişme kavramlarına bakışları irdelenecektir. Çözümlemeler geleneksel gelişme teorisinin sorunlarına ilişkin olmayacağı gibi, bu çerçevenin azgelişmişlik kuramları ile karşılaştırılması üzerinde de durulmayacaktır. Bu bölümde ayrıca azgelişmecî yaklaşımlar ve tarihsel gelişmeleri ile birleştikleri ve ayrıldıkları temel noktalar anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde alana ait tarihsel veriler irdelenecektir. Dördüncü bölüm bu çalışmanın özgün kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde alana ilişkin genel veriler ve daha sonra da istatistikî bilginin irdelenmesi ve alınan sonuçların değerlendirilmesine ayrılmıştır. 'Sonuç ye-

rine' kısmında ise araştırmanın hedefleri ile sonuçları arasındaki bağ ve şimdiye değin yapılanlardan çıkarsanabilen öz anlatılacaktır.

-11-
BİRİNCİ BÖLÜM
KURAMSAL ÇERÇEVE

I. MODERNLEŞMECİ YAKLAŞIMLAR

Sosyolojinin gelişme-sosyolojisi adını alan alt alanı aslında, değişme sosyolojisinin doğuşunun ilk zamanlarında yarı-gizli de olsa varlığını göstermiştir. Şöyle ki; değişme kavramı varolageldiğinden beri, gelişme sorunsalı da buna bağlı olarak tartışılmaktaydı. Sosyalbilimcilerin tüm alanlarında olduğu gibi gelişme-değişme kavramlarına bakışta da temelde iki farklı dünya görüşünden kaynak almaktadır. İdealist görüş ve radikal görüş. İlki duraganlık-denge-varolanı koruma, ikincisi ise devinim-görelî denge-değiştirme/değişme bakışlarından hareket eden bu iki farklı paradigma; genelde değişme, özelde ise en belirgin biçimi ile 'gelişme' sosyolojisinde kimi zaman biri diğerine baskın, birlikte ve tartışmalı bir varolmayı sürdürmekteeler.

Değişme sosyolojisinin içinde gizil varlığını uzun bir geçmişe dayandırmasına rağmen, gelişme sosyolojisi ve kavramlarına ilişkin asıl başlangıç II. Dünya Savaşının hemen sonrasına rastlar. Tam da bu dönemlerde dünyadaki ekonomik yapılanmanın hızlı bir biçimde değişmesi ve bazı ülkelerin, kalkındırılma çabalarına ilişkin dışsal etkenleri reddederek, kendi ekonomilerini kendilerinin düzeltme istem ve çabalarının başlaması ile sosyologların gözü de bu alana ve soruna yönelmiştir. 1930'lar ile 1960'lar arası sosyologlar, bu ülkelerin tüm dünyayı ilgilendiren bu sorunların çözümü için, varolan ve baskın idealist kuramın kavramlarından hareketle

değişmeyi anlatmada büyüğü bir sözcük buldular: 'Kalkınma'.

Temelde statuquo'cu adını verebileceğimiz ve idealist yaklaşımın gelişme sosyolojisindeki yansıması olan modernleşmeci yaklaşımcılar, değişimin hem yönü hem de kendisini tanımlamada, kalkınma sözcüğünü; hem çok anlamlı hem de çok boyutlu, yani birden çok gelişme çeşitlenmesini tanımlamak için kullanmışlardır.

Toplumsal düzenin ortaya çıkış ve işleyişini anlamak için "kendini dengeleyen sistem olarak; toplum" kavramından yola çıkan modernleşmeci kuram yapısal-işlevselciliğin hemen tüm kavramlarını, kalkınmayı açıklamak için işevuruklaştırmıştır. Weber'in 'ideal tip'inden hareketle ve Durkheim'in evrimci çizgisini izleyerek modernleşmeci yaklaşım, toplumları ikiye ayırarak inceler. Geleneksel olanlar ve modern olanlar.

'Her modern toplum, geçmişteki geleneksel yapısından kurtularak bugüne gelmiştir ve böylece bugün henüz modernleşmemiş olanlar da ileride evrim çizgisinin ileri aşamasına yani modern olmaya varacaklardır' savından hareket eden modernleşmeci yaklaşım, gelişme-kalkınma-modernleşme kavramlarını içiçe ve eşitleyerek kullanır. Bugünün gelenekselinde olmayan, ancak modern olmanın ölçütleri olan kurum ve değerlerin bir listesini çıkararak, gelişimin evrimci çizgisini 'modernleşme' aşamasında durduran modernleşmeciler, 1930 ile 1960'lı yılları ileri kapitalist ülkelere, daha geri ülkeleri kendi düzeylerine ulaştırmak için bazı ödevler de yüklerler. İleri ülkeler, kendileri gibi bu dünya nimetlerinden payını henüz alamamış göreceli geri ülke ve böl-

geleri kalkındırmak, yani kendi düzeylerine getirmek için yardım etmelidir. Ancak böylece Batı Avrupa (özellikle İngiltere) ve Kuzey Amerika'da 17.yy.'a dek gelişen ve sonra da diğer Avrupa ülkelerine yayılan modernleşme süreci, dünyayı bir bütün haline getirebilecektir. Bu uzun süreç içinde tutulması gereken yol, şimdiye değin gelişmiş olan ülkelerin geçmişte yaptıklarını yapmak, yani modern kurum ve değerleri yerleşik hale getirmek, yani kalkınmaktır.

Modernleşme kuramlarını daha yakından tanıyabilmek için öncelikle gelişmeye bakışın, ayrıntıları ile irdelemek gereklidir.

Modernleşmecî kuram yukarda tanımlanan evrimci çizgi dahilinde gelişmeyi; kalkınma ve modernleşme ile bir tutmaktadır. Öyle ki, bazı modernleşmeciler gelişme, kalkınma ve modernleşme sözcüklerini aralarında hiçbir ayrıma gerek görmeksizin, aynı anlamda kullanabilmektedirler. Modernleşmeciler için gelişme; köklerini 17.yy.'da 'özellikle İngiltere' den (Anderson, 1984, s:102) genelde tüm Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinden alan "...sosyal, ekonomik ve politik sistem tiplerine doğru bir modernleşme sistemidir". (Eisenstadt, 1966, s:1) Ve modernleşme sürecine en genel biçimde 'ekonomik gelişme' terimi ile yaklaşılr. Örneğin pek çok modernleşmecî ekonomik gelişme ile modernleşmeyi aynı anlamda algılamakta ve kullanmaktadır. (Moore, 1960, s:298, Moore, 1967, s:198 ve Levy, 1966, s:114) "Modernleşme terimi- ekonomik gelişmenin kardeş terimidir; teknik, ekonomik ve ekolojik değişmelerin, yani baştan başa tüm bir eski sosyokültürel yapının parçalanıp yeniden yapılanması sürecini an-

latır".(Smelser, 1965,s:111) İnsanlığın bu evrimi ise "Batı dünyasının ihtimam duyduğu ideal ve müesseselere doğrudur".(Pennock, 1966, s:424, ~~akt: Mazarı~~,1983, s:60) Bu evrim süreci içinde modernleşme sonucu tüm ülkeler Batı kurum ve değerlerinin benzerlerini kendilerinde yerleştirerek kalkınacaklardır.

Konuyu daha iyi aydınlatabilmek için modernleşmecilerin; gelişme, kalkınma, modernleşme ve sanayileşmeye ilişkin tanımlarını sıralamak yerinde olacaktır:

Moore; modernleşmeyi "...en genel biçimde ekonomik gelişme" olarak ele almaktadır. (Moore, 1963, s:91)

Smelser; Modernleşme terimini "...ekonomik gelişmenin kardeş terimi" alarak tanımlar ve(terimin) "...tüm bir sosyo-kültürel yapının parçaları olan; teknik, ekonomik ve ekolojik değişimleri önerdiğini"(Smelser, 1965, s:111) ileri sürer.

Modernleşmeciler, 17.yy.'da Batı Avrupa'da gelişerek 19. ve 20. yy.'da tüm dünyayı içine alan, bu sosyal, politik ve ekonomik, Batı Avrupa biçimli gelişme sürecinin (Eisenstadt, 1966,s:1) temelinde teknolojik gelişmenin yattığını öne sürmektedirler."Modernleşmeyi ben şöyle tanımlarım: herhangi bir toplumun üyelerince kullanılan aletlerin doğası ve güç kaynakları üzerindeki odaklaşmalar".(Levy, 1966,s:9)

Bundan da anlaşılacağı gibi modernleşmeciler, gelişme ve modernleşme tanımını sanayileşme bağlantısına oturtmaktadır.Nitekim Bendix; "modernleşme -ki bazen sosyal ve siyasi değişme olarak da bahsedilmektedir- sanayileşmeyi mü-

teakib, Batı medeniyeti ülkelerinde görülen sosyal ve siyasi değişimlerdir". (Bendix, 1969, s:15, (der) Sezal, 1983, s:90.) demekle, sanayileşme ve peşisıra sürüklediği değişimleri modernleşme olarak yorumlamaktadır. 16.yy.'dan başlayarak Batı Avrupa'dan diğer ülkelere yayılan modernleşme-sanayileşme akımının aslında kapitalizmle özdeş olduğu açıktır. Modernleşmeciler, kalkınma ve sanayileşme-modernleşme'nin ölçütlerini, bir 'ideal kapitalizm' kavramından yola çıkarak ortaya sermektedirler. Sanayi toplumunun özellikleri; 'ekonominin diğer alt sistemlerden farklılaşması, iktisadi ayrışma ve farklılığın artması ve bürokratik organizasyona doğru artan eğilim, artan işgücü hareketliliği, faktör pazarlarının gelişerek işgücünün pazar için bir üretim faktörü haline gelmesi, bileşik kanbağı gruplarının aşınması, ailelerin gencin sosyalizasyonu ve yetişkinin gelişimi için elemental amaçlara yönelinmesi, kuşaklar çatışmasının artması, sosyal tabakalaşma sisteminin sınıf temeline oturması, politikada eğilimlerin ihtisaslaşması ve özel eylem yapılanmaları ve yasal örgütlenmede artışlar, milliyetçilik duygusunun artışı, moda ve sergileme çılgınlığının dışa vuruklaşması ve iletişim çabalarının kitle kültürü ile sonuçlanması'dır". (Nash, 1967, s:viii.)

Öte yandan Lerner, Modern toplumların 'modern insanlar'ın her türlü toplumsal etkinliğe katılım sonucu geliştirdikleri fikir birliği (cencensus) temeline dayandığını, (Lerner, 1958, s:50) modernleşmenin temelinde kentleşmenin yattığını ve "...bir toplumdaki gönüllü kentleşme oranı %25'i geçtiğinde modern üretim gerekliliği ortaya çıkarak modern-

leşme sürecinin başladığını" (Lerner, 1958, s:61) ileri sürmektedir. Lerner'e göre bundan sonraki aşamalar okur-yazar oranındaki artış, kitle haberleşme araçlarının etkisi ve girme ve son olarak da siyasi katılımın gelişmesi"dir. (Lerner, 1958, s:62) Eisenstadt da benzer modernleşme ve gelişme ölçütleri vermektedir. "Modernleşmenin tanımlayıcıları; sosyal hareketlilik, kurumsal yapılarda ve bireysel eylemlerde farklılaşma ve ihtisaslaşma, teknolojinin ilerlemesi ve bilginin sistematik derlenmesi, demokrasi, major kültürel ve değer sistemlerde -din, felsefe, bilim vb.- farklılaşmanın artışı, eğitim ve formal eğitimin yaygınlaştırılması"dır. (Eisenstadt, 1966, s:2) Öte yandan Levy gelişmiş toplumların özellikleri için, aynı ölçütleri kullanmaktadır. "Kişi başına ulusal gelirin görece yüksekliği, örgütlerdeki ihtisaslaşma, kendi kendine yeterlilik, rol farklılaşması, 'katılımcı' toplum özelliği, kentleşme ve makinalaşma, kitle iletişiminin artan etkisi..." (Levy, 1966, s:25), bunların hepsi gelişmiş ülkelerin özellikleridir.

Gelişmiş olanların özelliklerine sahip olmayan ülkeleri, 'azgelişmiş' (underdevelopment) olarak değil de 'gelişmekte olan (developing) ülkeler' olarak tanımlamayı yeğleyen modernleşmecî yaklaşım, bu ülkelerin, "...modernleşme süreçlerine farklı başlama noktaları yüzünden gelişmelerinin büyük ölçüde etkilendiğini ve sorunların ortaya çıkışlarının da bu farklı başlama noktalarından dolayı olduğunu" (Eisenstadt, 1966, s:1) öne sürerler. Bu nokta özellikle 1960 lı yıllarda modernleşmecî yaklaşımın azgelişmiş ülkelere bakışında önemli bir gösterge niteliğindedir. Buna göre, "mo-

dernleşme süreci, önceleri çoklukla, dışsal güçlerin (external forces) etkisinin baskıları ile gelişir ve grup ve tabakalarının yaygınlaşmasının ve içsel (internal) dinamiklerinin başlatıcı etkisi çok azdır". (Eisenstadt, 1966, s:83)

Aslında modernleşmeciler de, gelişmişlik için kesin ölçütler koymanın, gelişmişlik kavramının göreceli oluşundan ötürü, zor olduğunu kabullenmektedirler. Levy, göreceli bir gelişmişlik kavramı üretmenin zorluklarına değinir ve bir kaç gelişme sınıflandırması ile sorunu örnekler. Bunlar; ülkeler arasında, toplum içinde, bölgeler arasında ve sektörler arasında yapılabilen gelişmişlik sınıflandırmalarıdır. (Levy, 1966, s:13) Ölçütlerin bu denli karmaşık ve zor olduğu bir alanda, güvenilir bir sınıflandırma için temel ölçüt ne olmalıdır? Bu soruya en açık yanıtı Sjöberg vermektedir: Sjöberg, ünlü kent çalışmasında, ayırım anahtarının 'sanayileşme' olduğunu vurgulamaktadır. (Sjöberg, 1966, s:12) Sanayileşme " (az gelişmiş ülkeler için) ...dış kaynaklı bir yaşam biçimidir. İçsel gelişmenin bir sonucu değil de, dışarıdan ülkeye karmaşık (complex) bir giriştir". (Balandier, 1970, s:365, der: Sezal, 1983, s:49.) Moore endüstrileşme ile ekonomik büyümeyi aynı anlamda kullanacağını belirterek, endüstrileşmenin, teknolojik ilerleme tanımını getirmekte ve tanımın mekanizasyonu, haberleşme ve taşımacılık için gereksindiği yardımcı hizmetler yolu ile, ülkeye, özelleşmenin ve bağlantılı ekonominin girebileceğini öne sürmektedir. (Moore, 1963, s:91.) "Endüstriyel sistemin yüksek düzeyli teknoloji temelinde gelişmesi, üretim, tüketim ve pazarlama vb. ekonomik

etkinlikler biçiminde ve ekonomik rollerin özelleşmesinin (ihtisaslaşmasının) artmasında, mal, işgücü ve paraya ilişkin büyük pazarların karmaşıklılaşıp gelişmesinin temelinde yatandır". (Eisenstadt, 1966, s:9)

Endüstrileşme -yani ekonomik büyüme- ile sosyal büyüme ve ekonomik gelişmeyi de içeren kalkınmayı bu denli içiçe girmiş bir biçimde ele alan modernleşmecilerin kimi önder kuramcıları, ekonomik gelişmenin çekici gücünün liderler olacağını ve temel güdüleyicinin 'insan' faktörü olduğunu öne sürmektedirler. (Smelser, 1965, s:110)

Dünyadaki ekonomik ve sosyal çalkantılar ile kullandıkları geliştirmekte olan ülkeler kavramını zaman zaman 'az gelişmiş ülke' kavramına terkeden kimi modernleşmeci yaklaşımcılar, bu kez de az gelişmeyi ve gelişmeyi ayıran ölçütü endüstrileşme ve hiç endüstrileşmemiş olma ve endüstrileşme (Levy, 1952, s:114) bazına indirgemektedirler.

Modernleşmecilerin 'geliştirmekte olan ve gelişmiş'e ilişkin en derli-toplu ayrımını Smelser yapmaktadır: Ona göre modernleşme (gelişme) 4 temel alanda kendisini gösterir:

" 1- Teknoloji alanında: Gelişen bir toplum geleneksel ve basit tekniklerden, bilimsel bilgi istemi yönünde değişir.

2- Tarım alanında: Gelişen bir toplum, geçimlik çiftçilikten, tarımsal malların ticari üretimine doğru değiş(tiril)ir. Bu ise, artan tarımsal ücretli işgücü ve pazarda tarımsal olmayan malların satın alınması, peşin ödemeli üretimde uzmanlaşma demektir.

3- Sanayi alanında: İnsan ve hayvan gücünden, sanayileşme amacına uygun gidiş ile olur. (Ya da işgücünün pazarda

bir meta haline gelmesi ve ücretli işgücündeki artış)

4- Çevresel düzenlemelerde: Kır ve köylerden, kentlere doğru bir akış ve kentte yoğunlaşma." (Smelser, 1965, s:111.)

Gelişmeyi tanımlamak için sosyo-kültürel alanda, (kadının statüsü, sağlık, eğitim, beslenme düzeyi, çeşitli mal ve hizmetlerin -elektrik, çimento vb.- tüketimi ile, doğurganlık, ölüm ve doğum oranları) çok fazla ve çeşitli ölçütler koyan, toplumların gelişmelerini çeşitli aşamalarla değerlendiren (Rostow'un ünlü 5 aşamalı toplumsal gelişme dizgilemesi gibi), hatta toplumları kentsel endüstriyel-kırsal endüstri öncesi olarak (Sjoberg, 1973, s:5) tanımlayan modernleşmeciler, dünyanın kendi kavram ve tanımlarına uymayan görünüşleri ve yoğun eleştiriler karşısında kimi zaman geri çekilmeler yapmışlardır. Örneğin Moore, "Dünyadaki az gelişmiş alanlardaki sosyal dizgenin böylesi çoklu görüntüleri ilerlemiş ülkelerce kalıplaştırılmış modele uymamaktadır " der ve ekler: "Pratikte tek yönlü bir bakışla, 'ıslah edilecek bir alan' vardır." (Moore, 1963, s:89.)

Modernleşmecilerin az gelişmişliği ölçmek için geliştirdikleri oldukça ayrıntılı ölçütler, UNESCO, OECD vb. örgütlerin dünyayı değerlendirmede kullandığı istatistiklere de yansımıştır. Örneğin Un. Nations Statistics 'gelişmekte' olan ve 'gelişmiş' olarak ikiye ayırdığı ülkeler (U.N. Statistics, 1983, s:ix-xi) arasında gelişmekte olanları (developing countries) 2 biçimde sınıflandırmaktadır.

A. Büyük ölçüde ihracatçı ülkeler sınıflandırması (Major Export Category)

1- Petrol ihraç eden ülkeler

Angola, Bahreyn, Kongo, Ekvator, Endonezya, İran , Irak, Kuveyt, Meksika, Nijerya, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Venezuela, Suudi Arabistan.

2- Mal ihraç eden ülkeler:

Arjantin, Brezilya, Hongkong, Kore Halk Cumhuriyeti, Singapur ve Tayvan.

B- Gelire göre sınıflandırma

1- Geliri ortalama yıllık kişi başına 1500 dolar ve daha üstü olan ülkeler:

Arjantin, Bahama, Bahreyn, Brezilya, Brunei, Şili, Kosta Riko, Kuveyt, Libya, Meksika, Panama, Katar, Venezuela, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Uruguay.

2- Geliri ortalama yıllık kişi başına 1500-500 dolar olan ülkeler:

Angola, Bolivya, Botswana, Kolombiya, Kongo, Ekvator, Dominik, El Salvador, Guatemala, Lübnan, Liberya, Peru, Senegal, Tayland, TÜRKİYE, Zambia, Zimbabve.

3- Geliri ortalama yıllık kişi başına 500 dolar ve daha altı olan ülkeler:

Afganistan, Bangladeş, Benin, Buthan, Burma, Çad, Demokratik Yemen, Mısır, Etyopya, Haiti, Kenya, Hindistan, Endonezya, Lesoto, Mali, Nijer, Sudan, Zaire.

Modernleşmeci yaklaşımın kullandığı ölçütlerden hareketle Türkiye'nin uluslararası planda yeri 1983 fotoğrafı ile şöyledir:

ÜLKE	Nüfus ve Hayatı İst.					Ekonomik Olarak Aktif İşgücü	Eğitim-Bilim-Kültür				Bin Kişiye Düşen Günlük Gazete	Sağlık İst.		
	1a	1b	2	3	4		5	6	7	8		9	10	11
ABD	79	1.2	16.3	9.3	73	104910	2.1	4.0	18	2.4	282	159	524	10.4
Fransa	79	1.2	13.8	10.7	74	23165	8.2	3.6	18	1.8	238	97	580	15.0
Belçika	74	1.3	12.4	12.1	72	3979	2.9	3.3	16	1.4	228	115	401	1.7
Japonya	79	1.3	15.1	6.3	76	60585	10.4	2.2	20	2.1	569	94	779	1.6
Brezilya	64	4.1	33.1	9.1	62	9442	37.4	23.9	11	0.6	44	245	2028	8.5
TÜRKİYE	47	4.3	34.9	10.2	61	19137	53.0	39.8	14	0.6	41	506	1648	3.6
Oran. Kambeç	26	?	30.9	29.4	30	2612	73.5	63.9	—	—	10	893	13786	—

- 1a-Kentsel nüfusun toplam nüfusa oranı,1980,%.
1b-Yıllık ortalama kentleşme hızı,1973-1983 için,
2-Kaba doğum oranı,binde,1975.
3-Kaba ölüm oranı,binde,1975.
4-Değunda ortalama ömür beklentisi, 1975-1980.
5-Ekenemik olarak aktif toplam nüfus,1981,bin.
6-Tarımında ekenemik olarak aktif nüfus,1981,%.
7-Okuyup yazma bilmeme oranı,1979,%.
8-Toplam kamu harcamaları içinde eğitime ayrılan miktar,1979,%.
9-GSMH içinde eğitim harcamalarının oranı,1979,%.
10-Bin kişiye düşen gnlük gazete sayısı,1979.
11-Yatak başına düşen hasta sayısı,1980.
12-Dokter başına düşen hasta sayısı,1980.
13-Toplam kamu harcamaları içinde sağlığa ayrılan miktar,1980.

T.2. Kişi Başına Günlük Kalori ve Protein Miktarları
Bakımından Uluslararası Karşılaştırmalar.

(ILO St., 1984, s:213.) 1979-1981 için

K: Kişi Başına Günlük Kalori Miktarı

P: Kişi Başına Günlük Protein Miktarı

ÜLKE		BİTKİSEL	HAYVANSAL	TOPLAM
Dünya	K P	2195 445	429 24	2624 68.5
ABD	K P	2325 34.1	1316 71.6	3641 105.6
Japonya	K P	2263 42.3	590 46.4	2852 88.7
Fransa	K P	2186 37.4	1343 64.9	3530 102.4
Belçika	K P	2292 38.4	1483 70.1	3774 108.2
Brezilya	K P	2196 37.7	383 21.7	2580 59.4
TÜRKİYE	K P	2678 62.3	324 20.6	3002 83.
Dem. Kamboçya	K P	1848 38.7	74 6.4	1922 45.1

T.3.Enerji Üretim,Tüketim ve Ticareti (1980)
(Trade and Development St.,1983,s.495.)

	Tip Olarak Enerji Üretimi					Ticari Enerji Tüketim		Artış Hızı				Tipi	Dışarıdan alınan en-/ harcana en. %
	Tep. milyon ton k8- milyar	Katı- Fuel S	Sıvı Fuel L	Değer Gaz G	Hidro- Nuc.Jee termal H	Tep. milyon ton k8- milyar	K.B. kg. k8- milyar	Petrol/ tükt.top. en.milyar	Tüketim				
									Tep.	K.B.	Üretim Tep.	Ana Kayn.	
DÜNYA	9337.9	2653.7	4505.9	1878.5	299.6	3970.9	1327	32.9	-	-	-	S	-
Gelişmiş Ülk.	2418.7	1133.2	1024.9	1053.9	206.7	4776.3	6066	47.6	1.5	0.7	1.	S	34.1
Gelişmekte Olan Ülk.	2820.4	130.1	2422.5	219.6	48.	1003.	452	64.1	6.9	4.2	3.1	L	-
ABD	2090.	618.5	595.4	710.6	65.6	2369.6	10667	42.3	0.8	0.	-0.4	G	15.9
Belçika	7.4	5.7	-	0.1	1.6	59.5	6001	48.6	1.	0.7	-4.5	S	97.8
Fransa	50.1	20.7	3.3	9.9	16.	233.6	4372	57.	1.7	1.2	-1.7	S	90.8
Japonya	42.8	17.	0.6	3.3	21.6	407.9	3506	66.9	2.5	1.4	-1.7	H	192.7
Brezilya	34.1	3.7	13.1	1.6	15.6	93.6	741	72.6	3.6	5.6	5.9	H	72.4
TÜRKİYE	14.9	10.1	3.3	-	1.4	33.1	731	62.6	7.4	4.8	2.8	S	60.4
Dem.Kaboçya	0.0	-	-	-	0.0	0.1	2.	100.	-22.1	-23.	-	?	100.
K.B.ort.yıllık gelişim:1500g(+)	2233.5	27.8	2008.	170.8	26.5	614.8	1461	66.8	7.3	4.8	2.4	L	-
1500-500g	277.7	20.5	238.	9.7	8.9	166.3	407	77.1	6.8	3.8	5.1	L	-
500-(-)g	309.1	81.6	175.	39.1	12.8	222.5	160	49.6	5.8	3.2	7.1	L	-

T.4. Seçilmiş Ekonomik Göstergelerle Uluslararası
Karşılaştırmalar

T.4-1. Sabit Fiyatlarla Kişi Başına ve Toplam GSMH'nin
Yıllık Artış Hızları (1970-1980)
(Trade and Development St., 1983, s:480.)

ÜLKE	Toplam %	K.B. %
Gelişmiş Ülkeler	3.3	2.5
Gelişmekte Olan Ülk.	6.0	3.3
ABD	3.2	2.4
Belçika	3.1	2.8
Fransa	3.6	3.0
Japonya	4.6	3.5
Brezilya	8.4	5.3
TÜRKİYE	5.6	3.0

T.4-2.Endüstriyel üretimin,Endüstriyel İstihdamın ve İşgücü Verimliliğinin Yıllık Ortalama Artış Hızları ve Sektörel Dağılımı
1970-1980 için

(United Nation St.,1983,s:435,473,985.)

1- Gelişmiş Ülkeler, 2-Gelişmekte Olan Ülkeler.

	End. Üretim			End. İstihdam			İşgücü Verimliliği		
	Dünya	1	2	Dünya	1	2	Dünya	1	2
TOPLAM	4.2	4.5	3.0	1.8	-0.2	5.4	2.8	2.7	0.6
Maden	2.5	2.4	2.2	0.4	-0.3	1.5	1.7	0.4	0.6
İmalat	4.3	2.9	6.2	1.8	-0.3	5.6	2.8	2.8	0.4
Yiyecek, içecek, tütün	3.6	2.9	5.	3.2	0.	6.4	1.	2.5	-0.7
Tekstil	2.4	0.9	3.2	1.4	-2.8	3.8	1.7	3.4	-0.3
Orman Ur.	2.7	1.8	4.6	1.7	-0.2	4.9	2.6	1.7	1.9
Kağıt, basın yayın	2.9	2.4	5.1	0.6	-0.1	3.9	2.3	2.5	0.5
Kimyevi, petrol, kömür, lastik	5.1	4.3	6.1	2.2	0.4	7.3	3.6	3.8	0.3
Temel sanayi	2.6	1.1	6.8	0.8	1.	8.6	2.6	2.5	0.4
Metal ur.	5.4	3.6	9.3	1.7	0.4	6.1	4.5	3.	4.4
Elektrik, gaz, su	5.3	4.6	9.9	2.5	1.6	-	4.6	3.2	-

Tabloda da anlaşılabileceği gibi, modernleşmecilerin kullandıkları ölçütlerle ülkelerin, ancak durumlarını saptamak olanaklıdır. Modernleşmeciler ülkelerin anlık fotoğraflarını çekerek, bu görünümeleri az gelişmişliğin sonuçları olarak değil de, nedenleri olarak ileri sürmektedirler. Toplumbilimcilerin tek kaygısı ise, görünümelerin altındaki nedenleri aramak olduğundan, modernleşmeci yaklaşımcılara, varolan temel paradigmal zıtlıklar dahilinde, en önemli ve bu alandaki bilgi birikimini artırıp, geliştirici tepki; klasik az gelişme kuramlarında ve kuramlardan yola çıkan 'bağımlılık okulu'ndan gelmiştir diyebiliriz.

11. AZGELİŞME YAKLAŞIMLARI

A- GENEL BİR BAKIŞ

Daha önce de belirtildiği gibi, azgelişme olgusuna doğrusal ve nicel yaklaşımdan farklı olarak, azgelişmişliği; "gelişmiş toplumlara kıyasla belirli bir niteliksel farklılaşma içeren bir olgu olarak gören alternatif yaklaşımlar da vardır. Azgelişmişliği, "...üretici güçlerin geriliğinden fazla bir şey" (Başkaya, 1986, s:25) ve "...bir durum değil de bir süreç" (Salama, 1986, s:9) olarak ele alıp irdelleyen yaklaşımlar, 'modernleşme' kuramlarının **II**. Dünya Savaşı sonrası gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalması üzerine bu kuramlara tepki olarak belirmiştir.

Çağdaş dünya ekonomisini ve insanlık tarihini; gelişmiş ve azgelişmiş kutuplar içeren ya da dinamik ve durağan iki ayrı gelişme çizgisi oluşturan bir bütün olarak ele alan bu yaklaşımlar, temelde şu üç sorudan yola çıkmaktadır:

a) Azgelişmiş ülkelerin tarihsel gelişmesinin, bugünün kapitalist ülkelerinin geçtiği yoldan geçip geçmeyeceği,

b) Azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmenin ve sanayileşmenin olanaklı olup olmadığı,

c) Bu toplumların gelişmesinde içsel etkenlerin mi, yoksa dünya kapitalizminden yapılanan dışsal etkenlerin mi belirleyici olduğu.

Çalışmalarında Marx'ın 'azgelişme' kavramını anlamaksızın geliştirdiği bazı fikirleri temel alan ve yukarıdaki sorunlara yanıtı, tarihsel analiz yöntemi ile arayan Azgelişme Yaklaşımları, özellikle de P. Baran (1957) ve Sweezy'nin

(1966) alışmalarından önemli ölçüde yararlanmışlardır.

Modernleşme kuramının 'Batı Merkezci' yaklaşımına karşı çıkararak dinamik bir bütün: 'Dünya Ekonomisi'ni ve işleyiş kurallarını diyalektik yöntemle irdeleyen az gelişme yaklaşımları, Marx'ın konuya yeterince ve net biçimde eğilmemesi yüzünden bugün, özellikle de önerilen çözümler konusunda, oldukça farklı iki noktada odaklaşmış bulunmaktadır. Bu iki farklı odağı, Ekonomi-politik ve sosyoloji ile uğraşanların tanımladığı biçimi ile 'Bağımlılık Okulu' -ki bu grupta A.G. Frank, İ.Wallerstein, S.Amin ve Emmanuel en önemlileridir- ve 'Bu Okula Yönelik Eleştiriler' -bu grupta başı Frank'a yönelik eleştirileri ile dikkati çeken: E.Laclau ve sırası ile J.Taylor, H.Bernstein ile Mouzelis çekmektedirler- olarak adlandıracaktır.

Her iki kuram denemesinin de modernleşmeci yaklaşıma getirdikleri eleştiriler şöylece sıralanabilir:

1- Yapısal-işlevselci kuramcıların modernleşmeyi açıklamada kullandıkları ihtisaslaşma, farklılaşma, bütünleşme vb. kavramlar son derece genel ve belirsizdir ve farklı toplumların farklı ve özgül değışme ve gelişmelerini açıklayamamaktadırlar. (Smith, 1973, s:87-95.)

2- Modernlik, geleneksellik ve modernleşme vb. kavramlar mihenk taşı olarak Batı'yı kullanmaktadırlar, dolayısıyla ile Batı-merkezcilik ve ideolojizm modernleşmeci kurama damgasını vurur. (Smith, 1973, s:89 ve Bernstein, 1979, s:82)

3- "Modernliğı tanımlamak için kullanılan kavramların, modernleşmenin açıklanmasında kullanılması başlı başına bir kısır döngüdür." (Smith, 1973, s:90) Daha da önemli-

si bu yaklaşım, modernleşmeyi, ikili toplum tipleri içinde (geleneksel-modern) ve gelenekselden moderne geçiş biçiminde düz evrimci bir şemada yuvarlaştırmakta ve bu da özgül ve çok çizgisel geçiş ve dönüşümlerin araştırılmasını engellemektedir. (Smith, 1973, s:140-141.)

Modernleşmeyi böylece eleştirerek ortaya çıkan ve ay-
rıntıları bu tezin ana konusu olan her iki görüşün farklı-
lıklarını irdelemeden önce, ortak noktaları olarak savun-
dukları bazı kavramları ele almak yararlı olacaktır. Bu nok-
talar sırası ile: kapitalizm, dünya ekonomisi, tekelleşme
ve sermaye ihracıdır. Marx, Sweezy ve Baran'ın tezlerinden
hareketle açıklanılmaya çalışılacak olan bu temel kavram-
lardan sonra, yine yukarıdaki düşünürlerden yola çıkılarak,
azgelişmiş bir ülkede, tekelci kapitalizmin oluşumu ve bu-
nun merkantilist kapitalizmle olan ilişkileri irdelenecek-
tir.

a- Kapitalizm

İnsanlar gereksinimlerini (yemek, giyinmek, barınmak
vb.) giderebilmek amacı ile, doğada saklı bulunanları ve
doğa güçlerini, kendilerine elverişli biçime getirmek için
çaba harcarlar. Bu bilinçli ve kasıtlı davranışa üretim adı
verilir. Üretim için temel koşul üretici güçlerin varlığıdır.
Üretim araçları; bu araçları kullananlar, bunların üretim
tecrübeleri ve iş alışkanlıkları üretici güçleri oluşturur-
lar. Üretim araçlarının mülkiyet biçimleri, sosyal tabaka ve
sınıfların birbirlerine göre durumları ve ürünlerin bölüşüm
biçimlerinin tümüne üretim ilişkileri, sosyal üretim güçle-
ri ile bunlara bağlı üretim ilişkilerinin oluşturduğu bütü-

ne ise üretim biçimi adı verilir (feodal üretim biçimi, kapitalist üretim biçimi vb.).

En basit tanımı ile "üretim araçlarının burjuva sınıfının sahipliğinde olduğu toplumsal düzen" (Ozankaya, 1984, s:4.) olan kapitalizm "...özel teşebbüs sistemi, serbest teşebbüs sistemi, piyasa ekonomisi sistemi, liberalizm vb. adlar da almaktadır." (Aren, 1986, s:220) Sistemin özü, üretim araçlarının az sayıda kişinin özel mülkiyeti ile bunlardan yoksun olanların yaşamlarını emeklerini satarak geçinmesidir. 17.yy. sonlarına doğru Batı'da egemen ekonomik düzen haline gelen kapitalist sistemin itici gücü, kapitalistin kâr istemidir. Dolaşımın, bu kendinden önceki sistemlerden farklı olan yeni biçiminde, daha çok para oluşturmak için para yatırmak biçimindeki dolaşımda, para sermaye haline dönüşür. İlk paranın dolaşım biçiminden, sermayenin dolaşım biçimine geçiş, üretim araçlarının özel mülkiyetinin var olduğu yerde her zaman olanaklıdır.

Bir üretim biçimi olarak kapitalizmin ortaya çıkışı 3 etmenin biraradalığını gerektirir. Bunlar, bir işbölümünü beraberinde getiren meta üretimi, özgün bir emekçi sınıfın varlığı ve sermaye birikimidir. Birbirinin içinde derken bu üç süreç içinde, eski üretim tarzlarını yıkarak, kararlı bir biçimde yükselip genişleyen tüccar ve zengin köylünün elinde bulunan sermayenin ilk birikim süreci stratejik öneme sahiptir. "Sermayenin paradan ve dolayısı ile para biçiminde var olan servetler doğması, onun niteliği gereğidir. Aynı nedenlerle, görünüşte, dolaşımdan doğuyormuş, onun bir ürünü

imiş gibi bir izlenim verir sermaye. Demek oluyor ki, sermaye toprak mülkiyetinden doğmaz, loncalardan da sermaye doğmazdır. Geriye kala kala sermaye oluşumuna kaynaklık edebilmek için tüccar ve tefeci serveti kalmaktadır. (Dobb, 1946, s:207) Sermaye birikiminin genel konumuna geçmeden önce sermayenin organik bileşimini anlamak gereklidir. Sermayenin bileşimi değer bakımından, sermayenin ayrıldığı değişmeyen kısım (yani üretim araçlarının değeri) ile değişen kısım (iş kuvvetinin değeri, ücretlerin toplamı) arasındaki oran ile saptanır. Maddesi açısından, maddesinin üretim süreci içindeki işleyişine göre ise, her sermaye, üretim araçları ile iş kuvvetinden ibarettir. Ve bileşimi de kullanılan üretim araçları kitlesi ile bu araçları harekete getirmek için zorunlu emek miktarı arasındaki oran tarafından saptanır." Sermayenin birinci bileşimi değerce bileşim (composition-valeur), ikinci bileşimi ise teknik bileşimdir. Değerce bileşime sermayenin organik bileşimi adı verilir. Sermayenin değerce bileşimi teknik bileşime bağlıdır ve dolayısı ile ondaki oluşan değişimleri kendisinde yansıtır." (Boby, 1963, s:152.) Toplumdaki değişmez sermaye miktarı toplamı, değişen sermaye miktarı toplamına oranlandığında tüm sosyal sermayenin ortalama organik bileşimini gösteren oran elde edilir. Kapitalist üretimin amacının kâr olduğu anımsanacak olursa, birikimde sermayenin değişen kısmının, değişmeyen kısma oranla azaldığını görmek olanaklıdır. İşin verimliliğini artırmak için sermayeci, üretimi fazlalaştıracak yeni teknolojiyi üretmektedir. Sonuç olarak sermaye birikimi kapitalist ge-

lişmeyi, kapitalist gelişme]de sermaye birikimini hızlandırır.

Görüldüğü gibi kapitalizmin gelişmesi tarihi bir kesit değil, bir süreçtir. Bir toplumda kapitalizmin gelişmesinin önemli göstergeleri şöylece özetlenebilir:

a- Kentli nüfusun kırsal nüfusa oranla artması. Kapitalizmin geliştiği bir toplumda, toplam ve ekonomik olarak aktif işgücü nüfusunun nitelikleri de değişir. Tarım nüfusunun, ekonomik olarak aktif nüfus içindeki payı azalırken, sanayi ve hizmetler sektörlerinde çalışan nüfusun payı hızla artar. Yine toplam nüfus içinde kentsel nüfus-kırsal nüfus dengesinde, kentsel nüfus lehine bir büyüme gözlenir.

b- Toplam üretim içinde sanayi malları üretiminin tarımsal mallar üretimine oranla çok daha hızlı bir üretim artışı göstermesi ve toplumun giderek tarımsal bünyeden hem nüfus hem de üretim olarak sanayi bünyeye dönmesi. Toplumda kapitalizmin gelişmesi bir yanda hızla mülksüzleşmeyi doğururken, diğer yanda sermayenin sayıca giderek daha az elde toplanmasını da birlikte getirir. Tarım kesiminde ise pazara yönelik üretim başlamış ve makinalaşma hızlanmıştır.

c- Gelir dağılımının giderek dengesizleşmesi, toplumsal artıktan alınan payın, tabakalaşma piramidinde 'en üst-tekine en çok, en alttakine en az' biçiminde berraklaşması.

Yukarda çok genel çizgileri ile özetlenilmeye çalışılan "kapitalizm" tanımı, en tanınmış deyim ile 'ideal tip'tir. Her ülkeye ve her döneme özgü, özel farklar bu tanım ile gözardı edilmemektedir. Ancak bilimin 'genellik' yasasından hareketle, bu türden kristalize bir kapitalizm tanımı yapma-

nın zorunluluğu tüm sosyolog ve iktisatçıların temel kaygı-
larındandır.Bu çalışmanın amacı kapitalizmi ve işleyiş ka-
nunlarını ayrıntıları ile tartışmak değildir; ancak daha
ileride bu konu üzerinde yoğunlaşan azgelişmeci yaklaşımla-
rın temel sorunsalını berraklaştırabilmek açısından, böyle-
si bir'ideal tip'i oluşturmanın zorunluluğu da mutlaktır.

b-Dünya Ekonomisi, Tekelleşme ve Sermaye İhracı
Zorunluluğu

Az gelişme yaklaşımlarını temelden ve doğru kavraya-
bilmek için açıklığa kavuşması gerekli ana kavramlardan biri-
si de 'dünya ekonomisi' kavramıdır. Kavramın temelinde, Azge-
leşmecilerin Modernleşmeci yaklaşıma karşı çıkış esasları ve
dünyayı yorumlayış biçimleri yatmaktadır. Gerçekte bazı Modern-
leşmeciler, özellikle 'modernleşme' ve 'kalkınma' tanımları-
nı yaparken dünyadaki ekonomik sistemlerin artık birbirle-
rinden bağımsız varolamayacaklarının bilincinde olduklarını
vurgulamaktadırlar. Eisenstadt modernleşmeyi; "Tarihsel ola-
rak ..., Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da 17.yy.'dan 19.yy.'a
dek gelişen ve daha sonra da diğer Avrupa ülkelerine yayı-
lan ve 19. ve 20.yy.'da Güney Amerika, Asya ve Afrika'yı da
içine alan; sosyal, ekonomik ve politik sistem tiplerine
doğru bir gelişme süreci..." (Eisenstadt, 1966, s:1.) şek-
linde tanımlarken, doğrusal evrim çizgisi üzerinde, Batı
merkezci bir yaklaşımdan yola çıkar. Yine Anderson, "...tüm
yerkürede geleneksel ve kültürel enkazın sayısız kez temiz-
lenmesi, sosyal durgunluğun ve koşullandırıcı geleneklerin,
feodal sınırlandırmaların ve (tüm dededen kalma kilitlerin
yırtılıp atılması olan kapitalizm) şimdi pre-kapitalist geç-
mişin katı rol hiyerarşisi ve sabit sosyal statülerden gi-
derek kurtulmasına olanak tanıyor ve dünyayı bütünleştirir-
yor" (Anderson, 1984, s:98.) diyerek övdüğü kapitalizmin,
dünyayı bir bütün halinde dönüştürdüğüne dikkati çekmekte-
dir. Ancak yaklaşımdaki en çarpıcı örnek Moore'dur: "Dünya

bütünlüğü (unification) çok yakın bir gelecekte tamamlanacaktır." (Moore, 1963, s:9.)

Az gelişmeci yaklaşım, temelde "...kapalı bir kapitalist düzenin ne şimdi ne de sonra varolamayacağını" (Baran, 1975,s:9)vurgular."Gerçek dünyada pek çok ülke birarada yaşar...Bunların birbiriyle ilişkileri keyfi ve şansa bağlı değildir.Hiçbir ülke, diğerlerinden izole olarak bugünkü şeklinde ve uzunca bir süre varolmaya devam edemez.Toplumdaki bireylerin ekonomik olarak birbirlerine ihtiyaç duymaları ve böylece bütünleşmiş bir ekonomi oluşturdıkları gibi, dünya ülkeleri de ekonomik olarak birbirlerine gerek duyarlar ve bütünleşmiş bir dünya ekonomisi oluştururlar." (Sweezy, 1975, s:63.) Az gelişmeci yaklaşım, isim babalığı yaptığı dünya ekonomisinin temel ekonomik ilişkilerinin; "...mal üretiminin değişim ilişkileri olduğunu" (Sweezy, 1975, s:66) vurgulayarak, uluslararası değişimin (tıpkı toplumsal işbölümünün özel bir şekli olan toplumsal değişme gibi) uluslararası işbölümünün özel bir şekli olduğunu ileri sürmektedir.Bu uluslararası işbölümü, yapısında hemen hemen değişmez nitelikte ilişkiler barındırmakla birlikte, farklı gelişme hız ve aşamalarından dolayı sürekli değişen son derece önemli öğeleri de taşır."Mal üreten bir ekonomi olan dünya ekonomisi, çeşitli

parçaların birbirine bir plan gereğince uyacak şekilde ayarlandığı bir ekonomi değildir. Aksine, dünya ekonomisinin çeşitli parçaları düzensiz bir şekilde ve eşitsiz hızlarla gelişir. Karşılıklı ilişkilerin şans eseri oluşturacağı herhangi bir denge tamamiyle geçici bir niteliktedir." (Baran, 1975, s:11.)

Dünya ekonomisini, tek düze birikimli ve Batı-merkezci bir evrimci 'modernleşme' çizgisine oturtan modernleşmecilere karşıt olarak azgelişmeci yaklaşım, bu kuralları belirli biçimde devinen 'bütün'ün, ayrı hız ve ivmelerle gelişen ögeleri arasındaki eşitsiz koşullarını tarihsel yöntem ile değerlendirir. Temelde çözümlenmesi gerekli sorunsal; 'azgelişmişliğin tarihte ortaya çıkış koşulları ve nedenleri' dir.

Azgelişme sorunsalında "...kapitalist gelişme ile bu gelişmeden etkilenen toplumlarda yer alan sürecin tek bir tarihi analiz içinde bütünleştirerek bakmak gerekir." (Gülalp, 1979, s:40.) Çünkü "...azgelişmişliğin tarihi kapitalizmin tarihi ile özdeştir" (Başkaya, 1986, s:10.) ve yine "...farklı ekonomik politikalar (dünya ekonomisi çok sayıda kapitalist devlet içerse bile)...ülkelerin iç yapıları üzerine etki yapar ve bu yapıları değiştirir. Bu nedenle dünya ekonomisinden bahsederken onu oluşturan parçalarda meydana gelen niteliksel değişimleri de belirtmeliyiz." (Sweezy, 1975, s:66.)

Bugünkü azgelişmişlik, merkantilist dönemden beri sürüp gelen uzunca bir sürecin ürünüdür. Yaklaşık 300 yıl süren (1500-1770) merkantilist dönemde bugünkü azgelişmiş ülkele-

rin işlevi; Avrupa'nın Batısı ticari sermaye birikimi ile zenginleşirken, aynı kapitalist birikimi geçmişte kendi özgün kültürel, sosyal, coğrafi ve tarihi farklılıklarından ötürü yapamamış olan diğer toplumlar ise göreceli olarak geri kalmaya başladılar ve giderek "eşit olmayan değerlerin eşit olmayan değişimi" (Mandel, 1965, s:58) kurallaştı. Ancak sanayi devrimi öncesi ticaret sermayesinin ya da para sermayesinin birikimi döneminde Avrupa dışı toplumların kaynakları büyük ölçüde talan edilmesine rağmen, Afrika ve Amerika'nın belirli bölgeleri dışında, geleneksel yapılar varlıklarını büyük ölçüde koruyabilmiştir. Sanayi devrimi sonrasında ise Batı'dan gelen sanayi ürünlerinin baskısı ve ona eşlik eden politika, Asya'daki büyük uygarlıkların varolan sosyo-ekonomik yapılarını kendince dönüştürdü.

Bilindiği gibi, gerçek anlamda kapitalist sermaye birikiminin başladığı dönem sayılan 'Sanayi devrimi' sonrasında uluslararası işbölümü çerçevesinde, hammadde ve kaynak 'alıcı' durumdaki 'merkez ülkelerde', sermaye; gerekli dönüşümü yaparak sanayiye kayd. Ve uluslararası işbölümünde 'eşitsizlik'te, bu duruma düşümdeş olarak giderek yerleşmeye başladı. Ve dünya, sanayi merkezleri ile bu merkezlere hammadde sağlayan ve daha sonra "azgelişmiş" olarak nitelenecek ülkelerden oluşan bir bütün haline dönüştü.

Bu dönüşümü daha iyi irdeleyebilmek için kapitalizmin gelişme koşullarına bir göz atmak yararlı olacaktır.

Tarihi bir süreç olarak kapitalizmin gelişimini üç aşamalı olarak ayırdediyoruz. Bunlar sırası ile "...ilk bi-

rikim, mutlak yoğunlaşma ve tekelci kapitalizm'dir." (Levine, D.P., 1975, s:51.) Bir üretim biçimi olarak kapitalizmin ortaya çıkışı ise üç etmenin birarada olmasına bağlıdır. Bunlar "...tarımsal üretimde oldukça yavaş ancak önemli bir artış sonucu ortaya çıkan kentleşme ve böylece de giderek gelişen bir özgür işgücü potansiyeli, bir işbölümünü beraberinde getiren meta üretimi ve kararlı olarak genişleyip yükselen tüccar ve zengin köylünün elinde biriken oldukça büyük ve gözalıcı bir sermaye birikimidir." (Baran, 1974, s:280.) Ve bu etmenler arasında sermayenin ilk birikimi stratejik öneme sahiptir. Gerçekte "kapitalist sanayinin ortaya çıkışı...bütün bir ilk (a.y.ç.) birikim dönemini gerektirir." (Dobb, 1946, s:177.) Bu dönem sermaye birikimini sağlayarak eski üretim tarzlarını yıkar.

Uluslararası planda ise, ilk birikim döneminin belirleyicisi merkantilizmdir. Merkantilist dönemde ticaret sermayesi bir yandan birikimini yaparken, uluslararası planda ise servet aktarımı amacı ile tek-yanlı düzenlediği fiatlarla zorlanmış ticarete yönelmekteydi." Zorlama ise salt fiat politikası saptanması yolu ile değil, fakat aynı zamanda yağma, talan ve korsanlıkla da yürütülmekteydi." (Magdoff, 1975, s:236.) Önemlisi, elde edilen kaynakların Batı Avrupa'nın elinin altındaki ekonomik artığı önemli ölçüde artırmasıdır. Ekonomik artıktaki oluşan bu çoğalma, hemen yoğunlaşmış biçimde ortaya çıkıyor ve onu geniş ölçüde yatırım amaçları için kullanabilecek kapitalistlerin eline geçiyordu.

Sermayenin akıl almaz büyümesi ve üretimin giderek da-

ha büyük işletmelerde olağanüstü hızla merkezileşmesi süreci kapitalizmin en belirleyici özelliklerinden birisidir. Bu ise -tekelleşme-sermayenin artan organik bileşimi ile yakından ilgili iki koşulla olur:

"a) Sabit sermayenin değişken sermayeye oranla artması,

b) Sabit sermayenin gayri-menkul ve yarı-menkule yatırılan bölümünün, (yani bina, makina vb.'nin) ham, işlenmiş ve yardımcı maddelere oranla artması." (Sweezy, 1975, s:29.) Sonuç üretim birikimin ortalama büyüklüğündeki artıştır. Bu ise iki yolla olanaklıdır: "1) Sermayenin yoğunlaşması: Her bir kapitalistin denetimi altındaki sermayenin bireysel artışı ile üretimin artışı ve 2) Sermayenin merkezileşmesi: Küçük kapitallerin, büyük kapitalistlerce elde edilmesi ile merkezileşmesi." (Marx, Kapital, 1., 1979, s:686.)

Tekelci kapitalizmin iki özelliği üretimin birleşmesi, yani sanayinin birbirine yardımcı olan veya hammaddelerin işlenmesinde birbirini izleyen aşamaları simgeleyen çeşitli dalların, tek bir işletmede toplanması olgusunun gelişmesidir. İkincisi ise, tekellerin bir sonucu olarak gelişmiş ülkelerde büyük bir sermaye fazlası ortaya çıkar ki, bu da tekelci kapitalizmin son aşamasının belirleyici özelliği olan sermaye ihracı zorunluluğuna yol açar. Çünkü tekelci kapitalizmin belirgin niteliği; firmalardan edindiği tekelci karları koruma kaygısı yüzünden durağanlığa eğilimidir. Firmalar tekelci karı sürdürmek için tekelci durumlarını korumak zorundadırlar. Dolayısı ile rekabetçi kapitalizmin yerini alan tekelci düzen durağan ve ilericiikten yoksundur.

"Tekelin sürekliliğinin özü, tekelleşen endüstri alanlarında, yani en kârlı endüstri alanlarında yatırımların engellenmiş olmasıdır. (Şöyle ki)... tekelin mantığı, kendi alanına daha fazla yatırım yapmayı reddeder. Daha kârlı bile olsa rekabeti göze alamaz." (Sweezy, 1975, s:51.) Aynı alanda başka bir faaliyete (üreticiye) de izin vermeyen tek el, 'marjinal kâr'ı nı artırmak için teknolojik yeniliği de sözden kaçırmaz. Böylece eldeki ekonomik fazla'nın, artık tek elcinin kendi ülkesi için marjinal kârını artırıcı hiçbir etkisi yoktur. Dolayısı ile sermaye birikim alanı kısıtlanmış tek elci kapitalist, ihracaat pazarını genişletmedeki çıkarını görür, yani "(tek el)... sermaye ihracına yeni bir püç kazandırır." (Sweezy, Baran, 1966, s:100.) Ve metropoldeki üretimi sermaye ihracı ile düzenler ve sınırlar. Ancak metropoldeki üretimi rakip değil de, kendisi için tamamlayıcı düzende tutar.

Bu son kısmın açıklığa kavuşabilmesi için, artığin aktarıldığı az gelişmiş ülkelerin durumunu irdelemek gereklidir.

c-Az gelişmiş Ülkelerde Tekelci Kapitalizm ve
Ticari Kapitalizm İlişkileri ve Meydana
Getirdiği Toplumsal Değişmeler

Artığın, yoğun olarak aktarıldığı en hafif deyiimi ile 'gönülsüz verici' toplumlarda yarattığı etki de büyüktür. Bu ülkelerde bütün kalkınma süreci sarsılıp alt-üst olmuş ve bundan böyle izleyecekleri yol da büyük ölçüde sapmıştır. "Batılı"lar, bu ülkelerin eski toplumlarındaki, antik yapılarındaki donmuş devinim için bir dinamit rolü oynamışlar ve onların kapitalizm öncesi, düzenlerinin parçalanıp dağılması sürecini geniş ölçüde hızlandırmışlardır. Batı kapitalizmi tarımsal ekonomilerin yıllanmış düzenlerini parçalayarak ve ihraç edilebilir ürünlere yönelmelerini zorlayarak, onların köylük bölgelerindeki kendine yeterli ekonomik düzeni yıkmış ve ...kapitalizm öncesi düzeni oluşturan ne varsa hepsini bozarak...kendi kapitalist girişimlerinin alanını genişletmiştir." (Baran, 1974, s:278.) Bir yandan köy el sanatlarının karşısına kendi sanayi ürünlerinin öldürücü rekabet gücünü dikerek büyük bir işgücü fazlası doğurmuştur. Öte yandan ise pazar ekonomisinin gereklerine uygun bir hukuk düzeni ve özel mülkiyet ilişkileri düzeni geliştirmiştir. Edindiği ekonomik artığın bir kesimini de yeni bir haberleşme ağı, yeni demiryolları ve karayolları vb. yapımda kullanmıştır. "Tüm bunları yapmasından amaç, kârlı sermaye yatırımları için uygun bir ortam hazırlamaktır." (Baran, 1974, s:289)

Diğer yandan verici ülkelerin eskiden biriktirmiş oldukları ve yeni yarattığı ekonomik artığın büyük bir kesimini alıp götüren Batı'lı kapitalistler, bu ülkelerin ilk sermaye birikimlerini gerçekleştirme olanağı da ortadan kaldırmıştır.

Bu son söylenileni bir kez açıklıkla irdelemekte yarar vardır. Şöyle ki, iki grupta toplanılan azgelişme yaklaşımlarının temel ayrılık noktası; tekelci kapitalizmin girdiği ülkede kapitalizmi geliştirip geliştiremeyeceği noktasında düğümlenmektedir. Bu yüzden Baran, Sweezy ve Dobb'un sorunsala bakışını aydınlatmak gerekmektedir.

'Verici' ülkelerin önceden biriktirdiği ve yeni yarattığı artığın bir kısmının aktarılması, her ne kadar bu ülkelerin ilk sermaye birikimlerine ciddi bir engel oluştursada "...bu olgunun azgelişmişliği ifade etmediği belirtilmelidir. Artığın aktarılması ve bunun sonucunda ilk birikimin engellenmesi, kapitalizmin gelişimini geri bıraktırdığı halde, toplumun yapısını özde değiştirmez. Fakat işte bunun sonucudur ki, bu toplumların gelişmiş kapitalist toplumlarla daha sonra girdikleri etkileşim, dünya işbölümünün ve dolayısı ile azgelişmişliğin ortaya çıkmasına neden olur." (Baran, 1974, s:337.)

Konuya azgelişmiş ülkelerin yapısal sorunları üzerinde ayrıntılı açıklamalarla yaklaşan, Baran ve Sweezy en önemli sorunun bu ülkelerdeki merkantil kapitalizmin sanayi kapitalizmine dönüşememesi olduğunda birleşirler. (Bkz. Magdoff, (1975), Sweezy (1946,1975) ve Baran (1974,1975))

"Tek başına tüccar sermayesinin birikimi, kapitalizmin gelişmesine yol açmaz." (Dobb, 1946, s:207.) Modernleşmeci kurumun tam karşıtı: yanıtı Baran (1974) vermektedir: Bugünün az gelişmiş ülkesinin tüccar sermayesinin sanayi sermayesi haline dönüşmesini kısıtlayan birinci etmen; yeni gelişmekte olan "...bebek sanayinin dış rekabete karşı korunamaması ve dolayısı ile yeni yatırımların olmaması, ...bunun sonucunda zaten dar olan pazarın iyice güdükleşmesi, ve ... başka yerlerde kapitalizmin merkantil aşamasından sanayi aşamasına geçişi sağlayan küçük sanayi işletmelerinin ortaya çıkmamasıdır." (Baran, 1974, s:334.) Tekelci kapitalizmin az gelişmiş bir ülkeye sermaye ihracının dolaylı ve dolaysız olmak üzere iki yolu vardır: Yerli kapitalist olarak adlandırılan kesim ise, dolaylı yoldan sermaye ihracı noktasında işe karışmaktadır. Bu kesimin montaj sanayini kurup yerleştirmek için fazla miktarda sermayeye gereksinim duyduğu bir gerçektir. Ancak bu sermayenin büyük kısmı yabancı patent, makina ve donatım vb. ne gittiğinden ülke içinde yatırımın çok az bir kısmı kalır. Dolayısı ile ekonominin uyarılma etkisi ya da kazandığı itici güç çok azdır. Ayrıca böylesi bir girişim için gerekli toplam sermaye büyük olduğundan ve sınırlı iş pazarı doyumu da böylece tamamlandığından bu alanda hızla tekelleşme söz konusudur. Böylece pazar tamamen tekelin eline geçer ve tekelci denetim, pazarın genişlemesini engelleyen yeni ve ek bir etmen olmuştur. Baran bunun yanı sıra elde edilen bol miktardaki ekonomik artığın yeniden yatırıma dönüşmemesinin bir nedeninin de, bu artığın verimli amaçlarla kullanılmaması olduğunu ileri sürmektedir. {Bunun

temel iki nedeni). "artığının lüks tüketime gitmesi ve/veya yurt dışına altın ve döviz olarak akmasıdır." (Baran, 1974, s:334-335.) "Yabancı yatırımların az gelişmiş ülkelerin kalkınma hamleleri üzerindeki en zararlı etkileri, asıl tüccar sermayesinin egemenliğini pekiştirip güçlendirmesinde ve bu sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesini yavaşlatmasında ve hatta önlemesinde olmuştur; dolayısı ile ülkede sanayi kapitalizminin gelişmesi yavaşlamış, hatta engellenmiştir." (Baran, 1974, s:359) Bu yüzden de bir çok az gelişmiş ülkede, hızla gelişen ihracata paralel olarak kurulan limanlar ve mantar gibi büyüyen kentlerde sanayi merkezleri haline dönüşmekten uzak kalmış; demiryolu, ana karayolları bağlantıları ve kanallar da yabancı girişimcilerin amaçlarına hizmet etmiş, ancak ülkenin kendi üretici eylemlerinin atar-damarları olarak bir işe yaramamışlardır. "Olsa olsa, köylü ekonominin parçalanıp dağılmasını kolaylaştırmışlar ve kırsal bölgelerin ta içlerine kadar ticaret sermayesinin sokulması ve bu bölgelerin pazar ekonomisi ile bütünleşmesini sağlamışlardır." (Baran, 1974, s:358.) Baran'ın burada dikkati çektiği nokta; bu feodal artık-güçlü tekelci ve merkantil kapitalistlerin, yürürlükteki kurumların dinamizmini engellemeleridir. "...zira bilirler ki, gerçek bir sanayi kapitalizminin kurulması, kendilerini silip süpürecektir." (Baran, 1974, s:360.) Bunlar, uluslararası şirketler ile en fazla bütünleşmiş olan, "Ekonomik kurumların işleyişindeki aksaklık, mevcut üretim biçiminin kendi kendini gerçekleştirememesi, bir başka deyişle, sanayileşmede gelişmenin sağlanamaması, bu üretim biçimine bağlı sanayileşmeden kaynağını alan sosyal

kurumlarınfa kendini gerçekleştirmesine yol açmıştır.

Sonuçta, sosyal yapıdaki kurumlar arası dengeler bozulmuş, kurumlararası ilişkiler, giderek de kurumların dengeleri ve yapıları da özölmeye başlamıştır." (Çelebi, 1984, s:107.)

Az gelişmeci yaklaşım, modernleşmecilerin aksine, gö-reli geri ölkelerdeki sosyal yapıyı irdelerken kullanılan ölçütlerin, nitelik tanımlamada az gelişmenin nedeni değil, sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Sosyal yapıda oluşan özölmeler bazı yazarların "dualist yapılanma" olarak vurguladıkları yeni biçimlenmeleri ortaya çıkartmaktadır.' Aynı mekanda farklı zamanlarda olma', yani geleneksel ve modern'in birlikteliği -kimilerine göre de eklememesi (bkz. Foster-Carter, 1984) -olarak adlandırılan düalist yapılanma, AGÜ'lerin artık genel karakteriştiği sayılmaktadır. AGÜ'lerde ortaya çıkan sosyal sonuçları 2 ana bölümde incelemek olanaklıdır: gelir dağılımı ile ilgili olanlar ve istihdamla ilgili olanlar.

a-Gelir dağılımının dengesizliği ve bunun getirdiği sorunlar:

Gelir dağılımı dengesizliğinin en önemli nedeni, ölkelerin dışardan satın aldığı teknolojik yenilikler sonucu ortaya çıkan; yaratılan değerdeki emekçi payının giderek azalmasıdır. Firmanın ileri teknoloji ile sağladığı toplam üretim miktarı içinde emekçi ücreti miktarları, bir önceki döneme oranla daha fazla olsa bile, yeni teknoloji ile açığa çıkan işçi sayısı da gözönüne alındığında, (emek verimliliğinin artmasına rağmen) oran olarak daha düşüktür.

Dolayısı ile sanayide yaratılan katma değer içinde ücretlerin payı giderek düşer.

Diğer yandan sanayi'de dinamik sektörler lehine bir durum ortaya çıkmaktadır. Gerek tüketicinin yönlendirilmiş talep yoğunluğu gerekse kurulması ve sermayesini en kısa dönemde kâra dönüştürmesi vb. kolaylıklarından ötürü, dayanıklı tüketim malları (otomobil, buzdolabı, çamaşır makinası, televizyon, elektronik müzik aletleri vb.) üreten sanayi dalları giderek, sermaye ve ara-malı üretimi aleyhine ve kendi lehine olarak gelir dağılımını bozmaktadır.

Bunların yanısıra, sermayenin yeniden yatırıma dönüşebilmesi için maliyetin içindeki ücretlere ayrılan kısmı olabildiğince azaltmayı hedefleyen kemer sıkma politikası da, gelir dağılımı dengesizliğini artırmaktadır.

Gelir dağılımı dengesizliğinde diğer bir önemli etken de, tarım-sanayi arasındaki değişim hadlerinin, tarım aleyhine dönmesidir. Bu ise giderek tarım kesiminin toplam ulusal gelirden daha düşük pay alması sonucunu doğurmaktadır.

Rakamlarla ve uluslararası karşılaştırmalarla yukarıdaki açıklamalar şöyle aydınlatılabilir:

T.5. Çeşitli Ülkelerde Gelir Dağılımı
(world Bank, world Dev. Report, 1983, s:137.)

ÜLKE	Halkın en yoksul %20'sinin GSMN içindeki payı	Halkın en zengin %10' unun GSMH içindeki payı
ABD	4.5	26.6
Japonya	7.9	27.2
Hollanda	8.1	28.2
Brezilya	2.	50.6
TÜRKİYE	3.5	40.7
Peru	1.9	42.9
Arjantin	4.4	22.9
İsveç	8.3	21.2

T.6. İlgücünün Sektörel Dağılımı %

1960,1977 ve 1983 için

(1960 ve 1977 için The World Bank,1979,s:163 ve
1983 için world Dev. St.,1983,s:214.)

ÜLKE		Tarımda	Sanayide	Hizmetlerde	1973-1983 Artış Hızı
AED	1960	7	36	57	1.7
	1977	3	33	64	
	1983	2	32	66	
Japonya	1960	-	-	-	1.0
	1977	-	-	-	
	1983	8	39	53	
Belçika	1960	-	-	-	0.7
	1977	-	-	-	
	1983	3	41	56	
Brezilya	1960	45	17	11	3.1
	1977	36	23	27	
	1983	30	24	46	
TURKİYE	1960	78	10	12	2.0
	1977	62	14	24	
	1983	54	13	33	

T.7.GSMH'nın Sektörel Dağılımı (1960,1977 ve 1983)
(1983 için world dev. St.,1983,s:174,1960 ve 1977
için world Bank,1979,s:130.)
(Sabit Fiyatlarla) (% Olarak)

ÜLKE	Tarım%	Sanayi %	İmalat %	Hizmetler %
ABD 1960	4	38	29	58
1977	3	34	24	63
1983	2	33	24	48
Japonya 1960	-	-	-	-
1977	-	-	-	-
1983	4	42	30	55
Belçika 1960	-	-	-	-
1977	-	-	-	-
1983	2	35	25	63
Brezilya 1960	34	17	20	35
1977	30	24	22	47
1983	12	35	27	53
TÜRKİYE 1960	41	21	13	38
1977	28	25	20	47
1983	19	33	24	48

Tablolardan da açıkça görüldüğü gibi; gelişmiş ülkelerde toplam işgücünün %2-8'lik kısmını kapsayan tarım kesimi, GSMH'dan da % 2-4'lük bir pay alırken, Brezilya'da %30'luk tarımsal işgücü GSMH'nın % 12'sini, Türkiye'de % 54'lük tarımsal işgücü GSMH'nın % 19'unu almaktadır.(1980 de %22'sini) Hizmetler sektöründe ise istihdam GSMH dengesi şöyledir: Göreli gelişmiş ülkelerin hizmetler sektöründe istihdam ettiği yüzde, GSMH'dan miktarına eşit pay alırken, azgelişmiş iki ülkede % 46 ve % 33'lük hizmetler sektörü istihdamı, GSMH'dan % 53 ve %48'lik pay almaktadırlar.Bu ise hizmetler sektöründeki verimsiz yığılmanın oldukça önemli bir göstergesidir.

b-İstihdamla ilgili sonuçlar: Azgelişmiş ülkeler, sanayileşme yolunda attıkları adımlara karşın, işsizliğin yaygın olduğu ülkelerdir. Bunun iki nedeni vardır: Azgelişmiş ülkelerin sanayilerinin sondan başlayan bir süreç niteliği taşıması ve üretilen malların tüketime yönelik mallar olması. Azgelişmiş bir ülkede; teknoloji, yatırım mali ve hatta ara-malları ithal edilerek, sanayileşme gerçekleştirilmeye çalışılır. Oysa kendi akışı ile sağlıklı biçimde sanayileşme sürecinde, yeni kurulan her sanayii ileriye ve geriye dönük kümülatif sonuçlar yaratmaktadır. Şöyle ki; otomobil üretimine başlanması, geriye yönelik bir talep, dolayısı ile istihdam ve üretim yaratır. Bu üretimi destekleyici sanayiiler (çelik, motor vb.) oluşturulmaksızın girilen -ve montaj düzeyde süren- bir otomobil sanayi oluşumu, bu üretim ve istihdamdan da yoksun olacaktır. AGÜ'lerde sanayinin ulusal gelir içindeki payı giderek arttığı halde, istihdam ettiği miktarın artmamasının birinci nedeni budur.

İkinci olarak üretimin niteliğinden kaynaklanan istihdam açığı sözkonusudur. İleri ülkelerin tüketim normları ile yönetilen piyasa talebine uygun olarak üretilen mallar, sermaye-yoğun teknoloji ile üretilmekte, bu ise istihdam azalmasına yol açmaktadır. Sürekli ithal edilen yeni teknoloji, birlikte akılcı bir hizmetler sektörü örgütlenmesinin gelmesini de sınırlamaktadır. İleri teknoloji kullanımında ideal amaç maliyetin içindeki emek payını küçültmektir. Ancak teknolojik yenilik ile açığa çıkan işgücü miktarı, ileri ülkelerde örgütlü bir hizmetler sektörüne kayabilmekte

iken, AGÜ sanayicisinin ileri ülkelerle rekabetçi konumunu koruyabilmek için uyguladığı yeni teknoloji ile açığa çıkardığı işgücü bu ülkelerde işsizler kitlesine katılmaktadır. Dolayısı ile AGÜ'lerde ortaya çıkan durum; sanayinin aktif nüfusun giderek daha azını istihdam eder hale gelmesidir. 1973-1983 arası dönemde yıllık ortalama işgücü artışından sanayie ayrılan pay; ABD'de % 32, Fransa'da ve Japonya'da %39, Belcika'da %41 iken, Brezilya'da %24, Türkiye'de %13 (1982'de %11.9) ve Demokratik Kamboçya'da %6.4'dür. (World Dev.St., 1983, s:214.)

Tarımda makinalaşma sonucu kırdan kente göçlerin hızlanması, hızlı nüfus artışı ve sanayileşmenin yeterli istihdamı yaratamaması, AGÜ'lerde sosyologların "marjinalizasyon" adını verdikleri sonucu doğurmaktadır. Açığa çıkan nüfus ya işsiz kalmakta ya da verimliliği düşük ve geçici işlerde çalışmaktadır. Bu ise hizmetler kesimini şişkinleştirmekte, üstelik bu artışın örgütlenmemiş biçimli oluşu sorunu ağırlaştırmaktadır.

Yukarıda özetlenenlerden şu iki sonuca varmak mümkündür.

İlki; dünya ekonomisi çerçevesi içinde tekelci kapitalizm kendi negatifini; azgelişmişlik olgusunu üretmiştir.

İkincisi; ileri kapitalist ülkelerdeki iktisadi büyümeyi, onların kalkınma stratejilerini ya da deneyimlerini taklit ederek azgelişmişlikten kurtulmak olanaklı değildir. Bunun en önemli nedeni tarihsel koşullardaki farklılıktır. Dolayısı ile sorulan (bkz. s:27) 3 sorudan ilkinin yanıtı

üzerinde hemen tüm azgelişmeci yaklaşımlar fikir birliğine varmışlardır: "Azgelişmiş ülkelerin tarihsel gelişmesi, bugünün kapitalist ülkelerinin geçtiği yoldan geçmeyecektir."

Buraya değin açıklananlar, klasik azgelişmeci yaklaşımcılardan (Dobb, Baran ve Sweezy) hareketle, tüm 'tarihsel azgelişme süreci' ile ilgili idi. Ancak başta sorulan diğer iki sorunun yanıtına sıra geldiğinde, azgelişmeci yaklaşımlar nedenseli açıklama ve dolayısı ile çözüm önerileri konusunda oldukça farklı noktalardadır.

Temel hareket noktalarından giderek klasikler sonrası iki grup oluşturmak olanaklıdır: "Bağımlılık Okulu" ve "Bağımlılık Okulu'na Tepki."

Özellikle 'kapitalist üretim biçimi', 'azgelişmenin kendisini yeniden üretmesi' ve 'dünya kapitalist ekonomisi' kavramları çerçevesinde dönenen bu iki grup tartışmayı ve tartışmaların özünü kavramak ancak her iki yaklaşımın analiz ve çözüm önerilerini çok iyi irdelemekle olanaklıdır. Tüm dünya gelişme sosyologları ve ekonomistleri arasında son derece ince ayrıntıları ile tartışmaları süregiden bu her iki yaklaşım da, özlerinin Marx'ın tezlerine ve klasik azgelişmecilere dayandığı savındadırlar.

B- BAĞIMLILIK OKULUNUN TEMEL GÖRÜŞLERİ

'Bağımlılık okulu' olarak adlandırılan ve 'az gelişmişliğin gelişmesi' formülü ile özetlenen yaklaşımların başlıca temsilcileri; A.G.Frank, S.Amin, A.Emmanuel ve İ.Wallerstein'dir.(Savran bu okula WEFA adını veriyor.Bu çalışmada da zaman zaman bu ad kullanılacaktır.)

WEFA okulu 1960'lı yıllara dek az gelişmişlik kuramında egemen konumda olan iki yaklaşıma tepki olarak doğmuştur. Yaklaşımların ilki modernleşmeci kuramcılarının, kökenlerini Max Weber'den aldıkları statusquo'cu yaklaşımdır.Modernleşmecilerin dışsal ögelere ağırlık veren dengeci kuramı, ikili (dualist) yapıların az gelişmiş ülkelerin temel sorunu olduğunu vurgulamaktadır.Ancak 1960'lara gelindiğinde, "az gelişmiş ülkede sanayileşmenin tek öncüsü olarak ithal ikameci kesimi" öneren popülist yaklaşımın olayları açıklamakta yetersizliğe düşmesi,teoride de bunalıma yol açmıştır.

Bu bunalıma dolayısı ile modernleşmeci yaklaşıma tepki olarak da 'bağımlılık okulu'nu görmekteyiz.

Daha ileriye ayrıntıları ile irdelenecek olan WEFA okulu, aslında, Frank'ın kapitalizm, tekelci kapitalizm ve artık-emme mekanizmaları üzerine geliştirdiği savlardan kaynaklanmıştır ve görgül (ampirik) çalışmalarla bu savı geliştirip kanıtlamaya çalışmıştır.Bu bakımdan sırası ile önce Frank, sonra da ayrıldıkları noktalar açısından Wallerstein, Amin ve Emmanuel'in savları üzerinde durulacaktır.

Gerek Frank'ın gerekse diğer bağımlılık okulu

yaklaşımclarının, temel sorunu "tekelci kapitalizmin sermaye ihracı" ve bunun az gelişmiş ülkede yarattığı dönüşümler olarak irdelenebilir.

Dobb ve Baran'ın tezlerinden yola çıkarak; tekelci kapitalizmin sermaye ihraç ettiği ülkelerdeki durumunu irdelleyen Frank'ın ve izleyen bağımlılık okulunun temel tezleri 'kapitalizmin, az gelişmişliği geliştirdiği' biçiminde özetlenebilir.

Dobb-Baran teorisi temelde şöyledir:

Herşeyden önce tekelci sermaye "...girdiği ülkede saf bir sanayi kapitalizmi türemesi anlamına gelmez...(Baran, 1984, s:340.) Gerçekte onun başlıca görevi az gelişmiş ülkelerin ekonomik gelişmesini önlemek, hiç değilse yavaşlatmak ve denetlemektir.

Tekelci kapitalizmin sermaye ihraç ettiği ülkede kapitalizmin gelişmesi, meta üretiminin başlatılması ve pre-kapitalist sanayinin yıkılması için bazı koşullar oluşturduğu doğrudur. Ancak öte yandan da can alıcı bir başka koşulun olgunlaşması, yani sermaye birikimini engeller. Bunu iki yolla yapar: az gelişmiş ülkedeki sanayi amacı ile biriktirelebilecek artığın bir kısmını kendisine çekerek. Ve ikinci olarak da ekonomik artıktan geriye kalan kısmın sanayi birikimi için kullanılmasını engelleyecek. Çünkü tekelci kapitalizmin sermaye ihracı ile girdiği ülkede, bu olgu sonucu ortaya çıkan sosyo-kültürel yapı, birikimi lüks malların tüketimine kaydırmaktadır. Sonuç pre-kapitalist varlığın yanı sıra ticari sermayenin egemenliğidir. Sanayi kapitalizmine geçiş

gerçekleşemez, dünya işbölümü korunur.

İşte WEFA okulunun da başlangıç noktası bu gelişimdir. Ancak Frank ve onu izleyen diğerleri, artığın aktarılması hakkındaki noktayı temel alarak, azgelişmişlik sürecini, bir metropol-uydu hiyerarşisinin tabanından tepesine doğru sürekli artığın aktarılması biçiminde irdelemektedirler. Frank bu yapıyı kapitalizm olarak adlandırmaktadır. Artığın aktarılmasındaki temel öge; kapitalizmin tekelci yapısıdır. Yani metropol- uydu üzerinde tekelci gücünü kullanarak artığa el koymaktadır. Bu ilişki ülkeler arasında yer aldığına, metropol ülke uydunun artığına el koyarak, onun az gelişmesine neden olmaktadır. Metropol ülkenin gelişmesi; el koyarak kendine mal ettiği artığa dayalıdır. Dolayısı ile metropol konumu gelişmeyi, uydu konumu ise az gelişmeyi yaratır.

Dünya çapında bakıldığında az gelişmişlik ve gelişme birbirini gerektiren iki kutuptur. Wallerstein "tarihsel sistemin bugünkü bunalımına yol açanın, sistemin başarısızlıkları değil, başarıları olduğunu vurgular," (Wallerstein, 1984 b, s:16.) Yani sistem niyeti doğrultusunda başarılıdır. Tekelci kapitalizm kendi gelişimi için az gelişmeyi yaratır ve az gelişmeyi sürekli geliştirir.

Sistemin en önemli özelliği ve temel çelişkisi kapitalizmin tekelci yapısıdır. (Frank, 1967, s:5.) Bu yapı hem az gelişmişliğin hem de artık aktarımının nedenini oluşturur, Frank böylece metropol-uydu ilişkisini artık-emme ilişkisi ile tanımlamakta ve kapitalizm kavramı için tekel kavramını, sömürü kavramı için de artık-aktarma kavramını kullanmakta-

dır.Böylece kapitalizm, artık aktarmadaki tekелci güçlerin hiyerarşik yapısını tanımlayan bir kavram olarak belirlenmektedir.

Daha ayrıntılı bir irdeleme ile kapitalizmi niteleyen ilk çelişki, "...çoğunluğun ekonomik artığına el konulması ve bunun azınlık tarafından maledilmesidir." (Frank, 1967, s:6.) Frank'a göre "...işte bu sömürü ilişkisidir ki kapitalist dünya ile ulusal metropoller arasındaki kapitalist halkayı bölgesel merkezlere, buralardan yerel merkezlere ve giderek küçük köylülerin veya kiracıların artığına el koyan büyük toprak sahiplerine veya tüccarlara ve hatta bazen köylüler tarafından sömürülen topraksız emekçilere kadar uzatır.Yol boyunca her bir aşamada yukarıda görece az sayıdaki kapitalistler, aşağıdaki çokluk üzerinde tekелci güç kullanarak artıklarının bir bölümüne ya da tümüne el koyar ve kendi üstlerindeki daha az sayıdaki (kapitalist) tarafından el konulmadığı ölçüde bu artığı kendi kullanımlarına malederler. (Frank, 1967, s:9.)

Görüldüğü gibi Frank, kapitalist sömürüyü artığın el konulması olayına indirgemekte ve bunun ülkeler arasında, bölgeler arasında veya kişiler arasında olabildiğini gündeme getirmektedir.Ayrıca bu artık-emme'nin üretim ilişkilerinden doğmadığı, tekелci güç kullanımının bir sonucu olduğu ortaya konulmaktadır.Ancak bu tekелci güç kullanımının tam olarak neyi anlattığı, yani artığa el koymanın mekanizmaları açıkça belirlenmediğinden, örneğin bir tüccarın 'tekелci gücü' yardımı ile küçük köylülerin artığına el koyması

yani kapitalist olarak düşünülebilmesi olgusu, buna bağımlı olarak zincirdeki tüm halkaların homojenliği düşünüldüğünden de gelişkin kapitalist ülkeler (örn: ABD), gelişmişlerin artığını emen bir tüccar gibi düşünülebilmektedir. Zincirleme artık-emme sistemi, değişik düzeydeki kapitalistlerin hem sömüren, hem de sömürülen olabileceğini gösterir. Başka bir deyişle zincirleme sistemin hiyerarşisi içerisinde artık-emme ilişkileri, birbirinden sadece tekelci güçleri açısından ayırılan kapitalistler arasında yer alır.

Ote yandan Frank tekelci güç ilişkileri içinde kapitalist sistemin metropol(merkez) ve çevre (uydu)içerisinde kutuplaştığını (Frank, 1967, s:10.) öne sürmekte, yani kapitalist sömürüyü, artığa el koyma olarak ele almakla, kaçınılmaz olarak ülkeler arası ilişkiye oradan da coğrafi bölgeler arası ilişkiye girmektedir.(Frank, 1983 b, s:141.) Hiyerarşide her halkayı kapitalist bir ilişki olarak nitelemenin doğal sonucu, topraksız köylüyü sömüren topraklı köylüyü ya da topraklı köylü ile onun "artığına el koyarak kendine mal eden" küçük tüccarı kapitalist olarak tanımlamak olanaksız olduğuna göre, sözü edilen ekonomik artık ve ekonomik gelişme kavramlarının ancak ülkelere ilişkin olarak kullanılabileceği ortadadır.(Nitekim Frank ülke içi kapitalist artığa el koyma ilişkilerinden çok dünyaya (özellikle de 3.Dünya ülkelerini incelemede yoğunlaşarak) ilişkin çözümlemelere girişmektedir.) Dolayısı ile Frank, ülkeler arası ilişkinin, birinin gelişmesinin ötekilerin az gelişmesine bağlayan bir kapitalist artık-emme ilişkisi olduğu sonucuna varmaktadır.

"Uydular, kendi artıklarına ulaşamadıkları için (daha önce anılan nedenlerden ötürü-çn.) ve metropolce uydunun ekonomik yapısına sokulup desteklenen aynı tür kutuplaşma ve sömürü çelişkilerinin bir sonucu olarak, azgelişmiş kalırlar (Frank, 1969, s:17.) Uydunun azgelişmesine neden olan onun içsel çelişkileri değildir, çünkü aynı çelişkileri taşıdığı halde, metropol gelişebilmektedir. Dolayısı ile uydulaşmayı yaratan dışsal çelişkilerdir. "...azgelişmişlik ve gelişmişlik, kapitalizmin tek ama diyalektik olarak çelişkili ekonomik yapısının ve sürecinin ürünü olduklarından birbirinin aynıdır. (Frank, 1984 a, s:459) Dolayısı ile azgelişmişliğe karşı mücadele ile kapitalizme karşı mücadele aynılaştırılmıştır.

Kapitalizmin anılan metropol-uydu yapısı sadece evrensel değil, aynı zamanda çeşitli dönüşümlerine rağmen 'sürekli'dir. " 16.ve 19.ya da 20. yy.'lar arasında, doğmakta olan dünya çapındaki kapitalist sistemle bütünleştiklerinden beri ...3.Dünya ülkeleri, ilkin Batı Avrupa ve daha yakın zamanlarda da ABD merkez ve metropollerinin hakimiyetinde olan bir kapitalist dünya ekonomisinin tamamlayıcı parçaları durumuna gelmişlerdir." (Frank, 1984b, s:127.) Yine aynı yerden: "... kapitalist Dünya ekonomisi olarak adlandırılacak toplumsal bütünün doğuşu, muhtemelen 16. yy.'a dek gider ve tarihsel olarak Avrupa'dan başlayarak yayılmış ve 20.yy. sonunda yerkürenin tümünü kaplamıştır."(Frank, 1984b, s:12.)

Frank'ın dünya ekonomik işbölümüne bu buluşu 'bağımlılık okulu'nun (Wallerstein-Emmanuel, Frank ve Amin-WEFA) tüm

üyelerince paylaşılmıştır. Ancak bu temel kavramlar ve tezlerden yola çıkarak Amin, Wallerstein, Arrighi ve Emmanuel, çözümlemeler konusunda farklı noktalara geldiklerini görmekteyiz. Temelde WEFA okulunun tüm üyeleri kendilerine temel aldıkları Frank'ın tezlerini geliştirmek çabası içindedirler. Örneklemelerine daha sonra geçmek üzere, Frank'ın dünya kapitalist ekonomisi ve 3. Dünya ülkeleri üzerine sorgulamalarına şöylece devam edilebilir:

" 16.yy.'dan başlayarak gelişen dünya sistemi, motor-gücü sermayenin kesintisiz birikimi olduğundan kapitalisttir. İşçiler tarafından yaratılan artık-değere dünya burjuvazisi tarafından sahip çıkılmış, sadece işyerindeki dolaysız sahiplenme ile değil, fakat aynı zamanda çevre'den merkeze doğru artık aktarılması sayesinde eşitsiz değişim ile ilgilidir." (Frank, 1984b, s:12.) Dolayısı ile ülkeler için iç politikalarının evrimini dünya ölçeğindeki işbölümünün çerçevesine oturtmadan, tek tek anlamlı bir çözümleme yapılamaz. Öyleyse ekonomileri metropole yapısal olarak bağımlı 3. Dünya ülkeleri az gelişmişliğin kısır döngüsünü nasıl kırabilirler? Frank bu sorunun cevabını şöyle vermektedir: "3. Dünya ülkeleri kapitalist dünya ekonomisine bağlanmadıklarında birikim için artık-değeri elerinde tutabilir ve büyüme ve teknik değişmeyi özendirici bir pazar sağlayabilir." (Frank, 1984a, s:461.) Dolayısı ile gelişme -kendi artığını kendi birikimi için kullanılabilmek- ancak kapitalist dünya sistemi zincirinin halkalarının bir kopuşu ile olanaklıdır. Kapitalizm içinde gelişme olanaksız olduğuna

göre 3. Dünya ülkeleri ancak dünya ekonomisinin bunalıma girdiği dönemlerde kendi birikimleri için elverişli bir döneme girerler ve gerekli sıçramayı yapabilirler. Temelde Baran'dan kaynak alan bu tezi Frank geliştirmiştir. Şöyle ki, "...tek bir dünya sistemi(nin) birbirine bağlı farklı bölümlerinin, periyodik bir düzensizliğe sahip ve aynı zamanda coğrafi ve sektörel bakımdan eşitsiz bir şekilde gelişmeleri, bu gelişme süreci içinde sistemin özünün genişleme, durgunluk ve büzülme dalgaları tarafından belirlenmesine yol açıyor." (Frank, 1983a, s:133.) Bu eşitsiz gelişme süreci içindeki **devre** birikim ve gelişme bunalımları sistemi farklı bölümleri arasındaki ilişkilerde yapısal dönüşümlere zorladığında, dünya sisteminin bazı bölümlerinin yapısal rolleri değişmektedir. Geçmişte her durgunluk (ya da bunalım) merkez, çevre ve yarı çevre bileşimi, bir bütün olarak sistemin ve çeşitli kısımlarının daha geniş kapsamlı bir dönüşümüne yol açmıştır. Frank'ın tezindeki ana temalardan birisi şu soruda düğümlenmektedir. Günümüzde sistemdeki bunalımlar sonucu olan nedir? Frank hemen tüm makale ve yapıtlarında aynı yanıtı verir:

"Şimdiye dek birçok kez, sistemin tekil parçaları bir süre için sistemden kopmuşlar, ama her seferinde yeniden entegre edilmişlerdir; aynı durum bugün de geçerlidir." (Frank, 1979, s:149.) "Geçmişte yarı-çevreden hem yukarı, hem de çevreye doğru bazı kaymalar oluşmuştur. Fakat şimdiye dek doğrudan doğruya çevreden merkeze geçme olayına bir kez olsun rastlanmamıştır, geçmişte bir kaç kez görüldüğü gibi, bir

yeni uluslararası işbölümünün biçimlendiği günümüzde de böyle birşeyin hiç bir belirtisi yoktur." (Frank, 1979,s: 150.) Bu kötümserlik en çarpıcı örneği ile şöyle belirmiştir:"Ne var ki ... bu görünüşte çoğunlukla devrimci değişikliklerin, şimdiki dünya ekonomik sisteminin eşitsiz, bölgesel, sektörel ve sınıfsal yapısı ile zaman içindeki denge-siz ve hatta devresel çelişkinin de gerçekten köklü bir dönüşüm olup olmadıkları sorusu, açıkta kalmaktadır.Belki de bu -yerel, sektörel ve ulusal-dönüşümler, ekonomik kriz eşliğinde oynanan dünya çapındaki bir müzikal köşekapmaca oyununda, temeldeki kutuplaşma, sömürü ve baskı yapısı olsun, eşitsiz gelişimin uzun vadeli ritmi olsun, esas olarak olduğu gibi kalırken, sadece bir kaç köşenin el değiştirmesi anlamına geliyor." (Frank, 1983, s:341.)

Tezini kanıtlayabilmek için, özellikle son zamanlarda 'parlak' başarılar gösterdikleri öne sürülen kimi ülkeler (G.Kore, Tayvan, Hongkong, Brezilya ve Meksika) üzerinde ayrıntılı analizlere girişen Frank, alternatif bir çıkış olması anlamında dünyadaki sosyalist ekonomileri, kapitalist dünya ekonomisi ile zorunlu bütünleşmelerinden dolayı, kendi sosyalizm tanımı içine almamaktadır."Kapitalist Batı ülkelerindeki politik bunalımın Doğunun sosyalist ülkeleri üzerindeki, ekonomik bakımdan yaygınlaşan ve politik bakımdan derinleşen etkileri, ... iki ayrı dünya pazarının ve politik sistemin varolduğu savını geçersiz kılıyor.Sadece bir tek -kapitalist- dünya pazarının varolmasından başka, Batı'daki ekonomik bunalımın Doğu'ya yansması ...(sistemin) Doğu'da

da işlediğini gösteriyor." (Frank, 1982,s: 165.)

Öte yandan kapitalist dünya ekonomisi içinde az gelişmiş ülkelere önerilen reçeteler ancak bu sistemin dizgeleri içinde kalmaya hizmet etmektedir. "Dünya pazarı için imalat ve tarımsal ürünlere dayalı (agro-business) üretimin, yeni bağımlı ihracat ağırlıklı büyümesi, ilk aşamada 3.Dünyayı az geliştiren eski hammadde ihracatı ağırlıklı büyümeden hiçbir şekilde farklı değildir." (Frank, 1983 a, s:335.)

Dolayısı ile Frank 3.Dünya ülkeleri ve sosyalist ekonomiler için sistemle bağları kopartma (de-linking) önerilere iki tepkiyi -kabul veya red-, sistemin 'uygun olarak tanımladığı tepkiler' olarak tanımlar. "Bu tepkiler "hiç bir zaman" metropolün istemlerine tepkiler şeklinde nitelendirilemez." (Frank, 1983 a, s:336.)

Red tepkisini geçmişte veren ülkelerin bugünkü sistemle bütünleşmişliklerine ve sosyalist ülkelerin ideolojik bunalımlarına değinen Frank, kabul tepkisi vererek genelde etkileyici endüstrileşme ve ekonomik büyüme hızları ile gözlemlediğimiz yeni endüstrileşen ülkelerin (Hongkong, G.Kore, Tayvan, Brezilya ve Meksika) bütün olumluluklara rağmen, diğer 3.Dünya ülkelerinin denemeleri için istenilir bir gelişme modeli oluşturamayacağını ileri sürmektedir. (Frank, 1983 a, s:339.)

Frank'ın temel önermelerinden birisi de -ve diğer 'bağımlılık okulu' düşünürlerince de en çok üzerinde durulan ve tartışılan- kapitalist sistemin bunalımlarıdır.Dünya sistemi, tarih boyunca dönemsel krizlere hep tanık olmuştur.Bir kriz,

önceki genişlemenin artık aynı temel üzerinde sürmesinin olanaksız hale geldiği bir dönemdir. Sistem, salt varolabilmesi için büyük ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel dönüşümlere uğraması zorunludur ve bunlara teknolojik değişme de dahildir. (Frank, 1983 q, s:323.)

Bugünkü dünya krizi 1960'lar da başlayan (ki kökeni 1913'teki büyük dalgalanmalarda olan) ve yüzyıl önceki (1873-1896) krizlere benzeyen bir diğer genel krizdir. İki savaş arası dönemdeki büyük genişleme 1967'lerde yavaşlamaya ve yerini göreceli bir durgunluğa bırakmaya başlamış ve 1975-1977 zayıf canlanmasının ardından tekrar 1979-1980'lerde büyük bir krize girilmiştir. 1972'lerde özellikle yoğunlaşan dünya krizi "...yeni teknolojilerin getirilmesi ve üretim giderlerinin azaltılması ile çözülebilir." (Frank, 1984 a, s:141.) "Sermayenin organik bileşimindeki ve verimlilikteki, kısmen buna bağlı olarak da işçilerin pazarlık gücündeki ve savaştanlıklarındaki artış, 1960'ların ortalarından itibaren kâr oranlarının gerilemesine, büyüme oranlarının düşmesine ve kimi zaman da -en başta yatırım ve sermaye mallarının olmak üzere- sanayi ürünleri talebinde mutlak bir azalmaya neden oldu." (Frank, 1984 b, s:136.) Frank'a göre kar oranındaki düşme, merkezdeki hizmet sektöründeki büyümeden (dolayısı ile yüksek istihdam ve işgücü maliyeti sonucundaki düşük verimlilikten) kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile gerek teknolojik yenilemeler, gerekse hizmet sektöründeki emek verimliliğinin artışı (ancak bunun istihdam düzeyini tehdit ettiğini de ekler) ile krizden çıkış olanaklıdır.

Bu sırada çevre ülkelerin kriz karşısındaki tutumu konusunda, Frank, (Baran'dan yola çıktığı iddiasının tam tersini savunarak)'bağımlılık' tezini geliştirmektedir. Aşağı yukarı tüm WEFA okulunun üzerinde görüş birliğine vardıkları bu savı şöylece özetlemek olanaklıdır:

1- Merkezde emeğin ulusal gelir içindeki payının sabit kalmak eğiliminde olmasına karşılık, çevrede kapitalist gelişme her zaman süper-artık-emmeye dayanır.

2- Bu eğilim, kriz evrelerinde, krize kapitalist bir çözüm bulma çabasının bir anlatımı olarak sermayenin dünya ölçeğinde yeniden mevzilenmesiyle daha da şiddetlenir.

3- Kendisi de bu aşırı artık-emmeden yararlandığı için, çevre'deki burjuvazinin kopmaya ne gücü vardır, ne de hevesi. (Frank, 1983 a, s: 143.)

Frank'ın kapitalizme ilişkin savlarından yola çıkacak WEFA okulu içinde en uç noktaya varan Emmanuel'i, kendileri ile pek çok ortak noktası olduğu halde salt bu aşırı uç yüzünden, 'bağımlılık okulu' yaklaşımçıları adeta yalnız bırakmaktadır.

Emmanuel, sömürü ilişkilerinin ulusların arasında yer aldığına ilişkin temel WEFA yargısını sonuna dek götürmektedir. Ona göre artık-emme ilişkileri, gelişmiş ulusların işçileri ile azgelişmiş ulusların işçileri arasında yer almaktadır. (Emmanuel, 1972, s:171.) WEFA okulunun temel savı; uluslararası düzeydeki kârdan, her ülkenin kendi tekelci gücü oranında pay alması ise, artığın büyük kısmının gelişmiş ülkelere gitmesi normaldir. Bu ise gelişmiş ülkelerdeki işçi-

lerin pastadan daha çok pay almasına neden olacaktır. Dola-
yısı ile merkezden çevreye, yukardan aşağıya inen -ve her
bir zinciri kapitalist olan- hiyerarşik yapı içinde, geliş-
miş ülke işçisinin, azgelişmiş ülke işçisini sömürmesi ol-
gusu doğmuştur.

Emmanuel kitabının (1972) büyük kısmını 'ücret düzey-
lerinin, sistemin bağımsız değişkeni olduğu ve emek akışkan-
lığı olmadığından her ulusta değişik düzeyde belirlendiği'
savını kanıtlamaya ayırmıştır.

Emmanuel'in vardığı sonuç WEFA okulunu sorgulayıp
çelişkilerini açığa koymada belki de daha sonraki sosyolog-
lar açısından en çarpıcı sonuçtur. Ona göre, ücret düzeyleri
yükseldiğinde, bir yandan iç pazarı genişletecek, diğer yan-
dan ise kapitalistin daha üretken teknikler kullanmasını
zorunlulaştırarak gelişmeye ve sanayileşmeye neden olacak-
tır. (Emmanuel, 1972, s: 123-124.)

Bu denli uç bir noktada olmasına karşılık Emmanuel'
de WEFA okulunun diğer üyelerinin aksine, azgelişmiş ülke-
lerde sanayileşmenin olabilirliğine ve nasıl'ına ilişkin ba-
zı temel kaygılar olduğu görülmektedir.

WEFA okulunun diğer iki büyük çehresi; elbette
I. Wallerstein ve S. Amin'dir.

Wallerstein ve Amin, Frank'ın kapitalizm, tekelci ka-
pitalizmin gelişmesi ve artık-emme mekanizmaları üzerindeki
görüşlerini paylaşarak, dünya kapitalist sistemi öncülünden
hareketle, önermelerini ve çalışmalarını dünya ekonomisinin
bunalımı ve çeşitli ülkelerdeki (Japonya, Avrupa, ABD,

3.Dünya ve Sosyalist ülkeler ve tekil ülkeler-Brezilya, Hongkong), 70'li yıllar sonrası ekonomi ve ekonomi-politikalar ve sonuçları üzerinde yoğunlaştırdılar.

Wallerstein temel öncülünü, "Günümüz dünya ekonomisi içinde feodal sistemler ne kadar varsa, sosyalist sistemler de o kadar vardır; ikisi de yoktur, çünkü varolan tek bir dünya sistemidir. Bu sistem dünya ekonomisidir, biçimi ise tanımı gereği kapitalisttir." (Wallerstein, 1974, s:410.) diyerek ortaya koymakta, çalışmalarının özünü 1971'de Laclau tarafından Frank'a yöneltilen eleştirileri karşılamak oluşturmaktadır.

Dünya kapitalist ekonomisinin özünü, dünya-imparatorluğu ile özdeşleştiren (Wallerstein, 1974, s:391.) Wallerstein kapitalizmin farklılığının "...almaşık ve daha kârlı bir artığa el koyma mekanizmasını geliştirmesi" (Wallerstein 1974, s:391.) olduğunu vurgular.

Dünya imparatorluğu ile dünya kapitalizmi arasındaki farkı, 'ilkinin tekil ulus-devletlerin elindeki güçlerle hiyerarşik bir biçimde sıralandıkları bir yapılanma iken, ikincisi için farklı güçlere sahip tekil devletlerin olması anlamlıdır'a indirgeyen Wallerstein'de karşılıklı bağımlılıkta coğrafi işbölümü olgusu önemle vurgulanır.

Wallerstein'in WEFA okuluna bir diğer katkısı da yarı-çevre olgusudur. Wallerstein yarı-çevre (semi-periferik) ülkeleri gelir bölüşümünün dünya çapındaki eşitsizliğine karşı çıkmada bir tampon olarak ele alır. "Bir dünya imparatorluğunda ara-sınıfların oynadığı rolü, dünya ekonomisinde

yarı-çevre oynar...ve (onun) rolü ekonomik olmaktan çok siyasaldır.Bir üçüncü kategorinin varlığı (merkez ile çevre arasında-çn.), üst katmandakilerin,diğerlerinin birleşik muhalefeti ile karşı karşıya kalmaması anlamındadır,çünkü bu ara tabaka hem sömürölmekte, ve hem de sömürmektedir." (Wallerstein, 1974,s:354.)

Bu tampon kavram göröldüğü gibi bütönlük ve dışsal etkenlere bağımlılık kavramları ile ilintilidir.Wallerstein tüm çözümlerini görgöl yöntemle gerçekleştirmekte ve Frank' da görölen kötümserliğe kendisi de düşmektedir.

Ote yandan Samir Amin, okulun temel savlarını benimsemesine rağmen Frank ve Wallerstein'i çeşitli açılardan eleştiri çabası içine(zaman zaman) girmektedir.Bu eleştiriler; krize yol açan nedenler, günümüz 'sosyalist' ekonomileri, yarı-çevre kategorisi ve kapitalizmin uzun dalgaları konularında ayrıştırılabilir.

Amin, Frank ve Wallerstein'in aksine, krize yol açan nedenin; talep yetersizliği olduğunu (anımsanacağı gibi Frank, krize talep yetersizliğinin değil de merkez ölkedeki işçilerin ulaştıkları güç ve ücret artışları olduğunu savunmaktaydı) ve kapitalist üretim tarzının daimi karakteristiğinin sınıf mücadeleleri ile olduğunu öne sürmektedir.(Amin, 1982 b, s:49.) Kriz dönemlerinde 'çevre'nin sanayileşme hamlesine gireşebilmesi olgusuna ancak üstü kapalı olarak değinen Amin, (1983, s:53) -dünya kapitalist ekonomisi savını benimsemesi yüzünden- Frank'ın az gelişmişliğin kısır döngüsü kavramını yineler. "Az gelişmiş öлке bağımlıdır, dolayısı

ile merkezden kopmaya ne niyeti, ne de gücü vardır."(Amin, 1983, s:55.)

Amin'in WEFA okulundan ayrıldığı bir diğer nokta, kapitalizmin uzun dalgalarının -Frank ve Wallerstein'in aksine- periyodik dalgalarla büzülme ve genişlemeleri, 20.yy. için artık fazla geçerli değildir, (Amin, 1984, s:188.) Ancak Amin bu konu üzerinde de fazla önemle durmamıştır.

Sosyalist ekonomiler konusunda WEFA okulunun genel bakışını-hiç bir ekonomi sosyalist değildir- paylaşmakla birlikte Amin, SSCB ekonomisinin, kapitalist dünya ekonomisinin esasen dışında ve onunla çok zayıf olarak birleşmiş olduğunu savunmaktadır.(Amin, 1984, s:263.)

Amin 'Yarı-çevre' ülkelerin durumunu şöyle irdeler: 1-Merkez ile çevre arasındaki ana fark, ücret eğilimleriyle ilişkilidir, 2- Esas olarak merkezdeki ücretler verimlilikle birlikte yükselme eğilimindedirler, oysa çevredeki ücretler yükselmezler veya verimlilik artışının gerisinde kalırlar. 3-Yarı-çevre'deki ücretler çevredekilere benzer bir biçimde hareket ettiği ölçüde, var olabilecek diğer farklılıklara rağmen, yarı-çevre diye bir şeyden söz edilemez.

Ancak, Amin'in kendine yönelik tüm bu tartışmaları ve WEFA okuluna yönelik eleştirileri içinde en önemlisi, onun tekelleşen kapitalizm anlayışıdır. Amin kapitalist gelişmenin tarihinde 3 dönemi; 1-merkantilizm-16 ve 17.yy.- 2-rekabetçi kapitalizm-19.yy- ve 3-tekelleşen sermaye ihraç eden kapitalizm -1880'den itibaren- ayırt eder. (1984, s:188.) Salt bu çözümlemesi Amin'i, dünya-kapitalist sistemi

savından ayrık tutmaya yetecekten, Amin çözümlemesinin temelini yine sermaye ihracı zorunluluğu ve dolayısı ile az gelişmeyi geliştirmesi olgusu üzerine oturtmaktadır. Ancak yine de gerek çözüme ilişkin (de-linking) sistemi kırıp çıkma umuduna ilişkin iyimser önermeleri ile, gerekse çevrede yer alan ve alacak olan ulusal burjuvazinin varlığına ve öncülüğüne ilişkin çözümlemeleri ile Amin WEFA okulundan pek çok noktada farklıdır. (Amin, 1984, s:263, 1981,s:35-43)

Bu farklılaşmanın temelinde son dönemlerde, özellikle 1970'ten sonra WEFA okuluna yapılan eleştirilere yanıt arama kaygısının yattığını söylemek yanlış değildir.

C - BAĞIMLILIK OKULUNA TEPKİLER

Uluslararası düzeyde özellikle 1960'dan sonra son derece yaygın olarak WEFA okulunun yaklaşımı çeşitli toplumsal çözümlemeler için kullanılmıştır. Örneğin Mac Evan şöyle söylemektedir: (1983, s:24-25.) "Frank ve diğerlerinin de belirttiği gibi, emperyalist sistem çeşitli eşitsizlik dizgelerine sahiptir ve çevre ile merkez arasındaki bağ, siyasi ilgi ve çözümlemelerimizin pek çoğunun odak noktası olmuştur." Diğer bir yerde "... Brezilya deneyiminin parlak başarısından geriye, tamamen sapmış yapılı, bağımlı bir ekonomi kalmıştır. Ulusal sermaye gelişmeyi sürükleyemez. Azgelişmenin bu temel göstergeleri Baran, Frank ve diğerlerinin doğruları ile tanımlanmıştır." (Mac Evan, 1983, s:26.)

Ne ki, 1970'lerden sonra Laclau ile başlayan eleştiri yağmuru; Frank ve Wallerstein'ı olmasa da, Amin ve Emmanuel'ı da giderek çevrelerindeki diğer iktisatçı ve sosyolog kesimini WEFA okulunun çözümlemelerini bir kez daha gözden geçirmeye yöneltmiştir.

Gerçekte, WEFA okulu'na gösterilen tepkileri bir okul olgusu içinde, ya da derli-toplu bir kuram çerçevesinde toplamak pek olanaklı değildir. Bunun nedeni; WEFA okulunca değinilmiş azgelişme sorunsallarının sayıca fazlalığı ve dolaşımı ile her bir sorunsaldaki yanlışı tek tek ele alıp düzeltme çabalarının zaman istemesi olduğu kadar, belki de çok daha önemlisi, Marx ve Baran'ın kuramlarında azgelişmenin çözümlenmesine ilişkin önermeleri yeterince açıklıkla yapma-

miş olmaları, Baran'ın azgelişmenin ortaya çıkışına ait kuramı ortaya atarken, bu kuramın uygulanmasının ve bu uygulamanın yaratacağı sorunların bugünün gelişme sosyologlarının sırtına yüklenilmiş olmasıdır. Salt bu yüzden pek çok tepkisel yaklaşım, WEFA okulu tezlerinin yalnızca birisini ele alıp kendince yorumlamaya çalışmış, bu kez de bu yorumlamalara tepkiler ve karşısında yine karşıt tepkiler sürüp gitmiştir.

Diğer yandan WEFA okulunda eleştirilere karşı çıkarken geliştirdiği yeni tezler, yeni tepki ve karşı eleştirileri de gerektirmiştir.

Tartışmaların ve WEFA okuluna tepkilerin tek bir okul ya da kuram dahilinde anlamamasının bir diğer nedeni ise, azgelişmiş ülkelerdeki hareket ve krizlerin henüz yeni olmaları, dolayısı ile bu gelişmelerden hareketle sosyologların da kuramlarını yeni yeni geliştirmeleridir. Tartışmalar çalışmanın başında da belirtildiği gibi yanıt-yanıt biçiminde ve süreli yayınlarda sürdürülmektedir.

Tüm bu eleştiri karmaşasına rağmen, eleştirileri şu dört temel noktada toplamak olanaklıdır:

1-'Dünya işbölümünün gelişmesi', 'metropolleşme' ve 'uydulaşma', 'bağımlılaşma', 'artık-değer aktarımı' vb. kavramlar, 3.Dünya ülkelerinin örgüt geçiş ve somut değişimlerini anlatmakta yeterince zengin ve üretken değillerdir. Nitekim yine 'bağımlı gelişme', 'eşitsiz gelişme', 'ilerlemiş azgelişmişlik', 'bağımlı burjuvazi', 'lumpen burjuvazi', 'yeni emperyalizm' vb. kavramlarda 3.Dünya ülkelerindeki değişimleri

güçlü bir şekilde açıklamaktan uzaktır. (Bernstein, 1979 b, s:94.)

2-Az gelişme kuramının kimi kavramları 3.Dünya ülkelerindeki değişme ve gelişmeleri bir değer yargısı ile vurgulamaktadır.Nitekim bu kuramlar, gelişme ve değişimleri , normal olan, bağımsız ve kendine yeterli, özerk, düzgün işleyen ideal bir sosyo-ekonomik sistemin gelişmesi modeli ile kıyaslarlar.(Bernstein, 1979b, s:91-93, Taylor, 1981b,s:92-93)

3-Frank ve diğerleri az gelişmişlik döngüsünün kırılmayacağını vurgulamakla,3.Dünya ülkelerindeki dönüşümleri açıklayamamaktadırlar.Ve tüm bu gelişmeler ideal kavramlardan hareketle az gelişmişliğe indirgenmek zorunda kalmıştır (Bernstein, 1979b,s:93 ve Bernstein ve Nicolas, 1983,s:612.)

4-Az gelişme teorileri teleolojik ve ~~erekseldir~~. Yani nelerin olamayacağını söylemekle, aynı zamanda nelerin olmakta olduğunu açıklayamamaktadırlar. (Taylor, 1981 b, s:94.)

Tekil eleştiriler ve tepkilere geçmeden önce WEFA okulunun olumlu bir yanından söz etmek yerinde olacaktır.

Gerek modernleşmeci yaklaşım, gerekse Warren ve tek evrim çizgisi ile hareket eden Ortadox Marksist kuramlar; tekelci kapitalizmin girdiği her ülkede -kapitalizm öncesi yapıları çözüp-dönüştürerek- kapitalizmin gelişmesine yardımcı olacağını söylerlerken, bu tür bir kolaycılığa karşı olarak WEFA, tarihin doğrusal ve basit bir gelişme şemasına göre ilerlemediğini sezmiş ve buna karşı çıkmışlardır. "...kapitalist gelişmenin olanaklılığı sorunu tarihsel bir tekerrür sorunu ile içiçedir.(Yukarıdaki iki yaklaşım için) ...Bura-

da öteki okullardan farklı olarak en ciddi biçimde WEFA ya-nılmıştır, ama bunun bu yaklaşımın tekerrür sonunda daha üs-tün bir kavrayışından doğduğunu görmüş bulunuyoruz." (Savran, 1986, s:71.)

Ancak WEFA okulu bu kez de, kısır döngücülük, kötü-m-serlik ve sonuçsuzluk gibi noktalara varmıştır.

Gösterilen tepkilere, tekil bir örnek ve ilk eleşt-i-rel yaklaşım olması açısından, Warren ile başlamak uygun o-lacaktır.

WEFA okulu ve ortodox Marksistlerin "azgelişmiş ül-kenin temel sorununun dünya işbölümüne bağımlılığı ve dola-yısı ile sanayileşmelerinin önündeki tek engelin bu bağım-lılık ile oluştuğu" yolundaki savına Warren tam deyimi ile 'cepheden' hücum etmektedir. O'na göre uluslararası tekelci sermaye, azgelişmişlerde gelişmeye engel olmak bir yana, ak-sine bu ülkelerde kapitalizmin gelişmesine yol açmış ve böy-lece tarihsel ve ilerici bir rol oynamıştır. "Azgelişmişlerde kapitalizm geliştikçe, dünya çapında emperyalizm de gerile-mektedir." (Warren, 1974, s:73.) Warren'ın bu tezinin teme-lindeki görüşü; kapitalizme yüklediği olumlu işlevdir. Kapi-talizm, salt kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin yerine daha ileri kapitalist ilişkileri geçirmekte ve üretici güç-leri geliştirmekle kalmaz, "...en başta bireyciliğin geliş-mesini sağlayarak insanlığın kültürel düzeyini yükseltir ve ayrıca demokrasiyi geliştirir. Ve hatta kitlelerin gereksin-melerine öylesine duyarlıdır ki, maddi durumlarında önemli gelişmeler sağlar." (Warren, 1973, s:8.) Zaten "...burjuva

toplum ve ideolojisi köklü biçimde anti-otoriterdir." (Warren, 1973, s:9.)

Warren bu temel savı getirirken, aynı zamanda tekelleşen kapitalizmin sermaye ihraç eden kesiminin iki yanlı doğasını da kendi içinde onaylamaktadır. Örneğin, kapitalizmin belirli evreleri de kapitalizm-öncesi ilişkileri koruduğunu, veya sömürge döneminde kurulan yapının aşılabilmesi için bağımsız devletlerin gerekliliğini de kabul eder. (Warren, 1974, s:101.) Bu ise az gelişmiş ülkelerin gelişebilmesi için bağımsızlıklarının ortadan kalkması gerekliliğini doğurmaktadır.

Warren'ın savunuları arasında yer alan çelişki işte tam da bu noktadadır: Warren bir yandan gelişme için bağımsızlığın sona erdirilmesinin gerekliliği noktasına işaret ederken, diğer yandan, az gelişmiş ülkelerde bağımsız bir sanayileşmenin hızla yer aldığını öne sürmektedir. Ve bu öylesine bir gelişmedir ki, kapitalizm geliştikçe emperyalizm çökmektedir. (Warren, 1973, s:41.) Öte yandan Warren bu bağımsızlığın nasıl ve neden ortaya çıktığı konusunda açıklayıcı değildir. Kapitalist gelişmeyi bütünlükten yoksun olarak ele almakta ve tekil ülke sanayileşmelerindeki ilerlemeleri, dünya sisteminden bağımsız olarak incelediğinden üretim miktarlarındaki artışı kapitalist gelişme olarak irdelenmektedir. Taylor'un Warren'ı haklı eleştirisi şu noktada yoğunlaşmaktadır: "(Warren'ın) çalışması bir öneriler karmaşası sunmaktadır; üçüncü dünya ülkeleri, emperyalist merkezlerden bağımsız olarak, veya onlar sayesinde veya onlara rağmen hızla sanayileşmektedirler." (Taylor, 1981 a, s:54.)

Diğer yandan Warren bağımsızlığın sanayi gelişmenin doğrudan bir nedeni olduğunu (Warren, 1973, s:11.) öne sürerken sanayileşme sürecinin hangi toplumsal güç veya grup tarafından, neden ve nasıl başlatıldığını, bağımsızlığı getiren şeyin ne olduğunu açıklayamamıştır. (Taylor, 1981 a, s:54.)

Sonuç olarak Warren'ın tüm bu karmaşıklık içinde, "tüm ülkelerin tek bir evrimci çizgiden geçerek kapitalistleşecekleri" (Warren, 1974, s:143.) tezini ileri sürdüğünü de eklemek gereklidir. WEFA okulunun kötümserliğine karşı çıkışını bir tepkisel deneme ile yapan Warren, sonuçta evrimcilerin (ve modernleşmecilerin) ortak yazgısını paylaşmaktadır.

Ernesto Laclau'nun 1971'de yayınlanmış ünlü makalesi, konu ile ilgili olanlar için WEFA okuluna yaklaşımlar. da hem temel oluşturmuş, hem de yeni tartışma konularına yol açmıştır. Özellikle Frank ve Wallerstein 1971'den sonraki çalışmalarını Laclau'yu yanıtlamaya ayırmışlardır, WEFA kuramını 'kapitalizm' ve 'bağımlılık' kavramları çerçevesinde irdeleyen Laclau'nun, 1971 ve daha sonra 1977'deki çalışmalarından giderek daha çok geliştirilecek olan 'Eşitsiz Bileşik Gelişme Yasası' (EBGY) için birtakım ipuçları görmekteyiz. Ayrıntılarına daha sonra inilecek olan EBGY'nın simdilik bir yana bırakarak Laclau'nun temel eleştirilerini şöylece toplayabiliriz. Ernest Laclau Latin Amerika toplumlarını inceleyerek eleştirilerini geliştirirken, Frank'ın ikici (dualist) toplum tezine karşı çıkışını onaylamaktadır, öte yandan onun kapitalizm ve kapitalist üretim tarzı

anlayışını kıyasıya eleştirmektedir. Laclau, kapitalizmin tanımını için pazar ilişkilerinin belirleyiciliğinin yani pazar için üretim ölçütüne ve dolayısı ile değişim alanına dayanmasının karşısındadır, (Laclau, 1977, s:12-13.) ve öncelikle bir üretim tarzı ve ekonomik sistem ayrımını yapar. (Laclau, 1977, s:34.) Ona göre üretim tarzı şöyle tanımlanır:

"1- Üretim araçlarının mülkiyetinin belirli bir tipinin, 2- Ekonomik artığın tasarrufunun belirli bir biçiminin 3- İşbölümünde belli bir gelişme derecesinin, 4- Üretici güçlerin gelişiminin belirli bir düzeyinin mantıksal ve karşılıklı eşgüdümlemiş eklemelenmesi" dir. Öte yandan sistemin bütünlüğü, ekonominin değişik sektörlerinin ya da gerek bölgesel, ulusal ve gerekse de dünya ölçeğinde değişik üretim birimlerinin karşılıklı ilişkileri olarak beliren ekonomik sistemin devinim yasaları ile sağlanır." (Laclau, 1977, s:35)

Latin Amerika vb. ülkelerdeki kapitalizm öncesi (feodal) yapıların, dünya pazarına bağlanmalarından dolayı olduğunu (Laclau, 1971, s:15-20.) öne süren Laclau, bir ekonomik sistemde bir çok üretim tarzının birarada olduğunu öne sürmektedir. Kapitalist üretim tarzının doğuşu, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının aynı anda çözülüşü ile sonuçlanmaz. Tersine bu farklı üretim tarzlarını birbirine eklemeler. (Laclau, 1971, s:20.)

Frank'ı kavramları (kapitalizm ve feodalizm) anlamaksızın kullanmak ve usta işi bir görgülcülükten yola çıkarak çok özel ve anlık imgelemeleri kuram haline getirmekle (Laclau, 1971, s:29.) WEFA okulunun çıkarımlarını "herhangi bir ampirik farklılaşmanın, yeni bir üretim tarzının urbi et orbi

kesimi ilan etmek için yeterli bulunur hale getirmesi"(Laclau, 1977, s:39.) ile suçlayan Laclau, , 'bağımlılık' olgusunun sorgulanmasında Baran'ın yapıtlarına atıflarda bulunmakta ve "geçmişte var olan ve Batı ülkelerindeki sıçramayı yaptıran koşulların bugün yine Batı ülkeleri ile ilişkiler yüzünden artık (azgelişmiş ülkeler) için hiç bir şekilde geçerli olmadığını" (Laclau, 1977, s:40.) ileri sürmektedir.

Bir bütün olarak ele alındığında, E.Laclau'nun Frank'ın feodalizm ve kapitalizm kavramlarını kullanma biçimini eleştirirken, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesine ilişkin somut öneriler getirmediğini görmekteyiz.Laclau'nun eleştirisinin başlıca etkisi literatürde bu konu üzerinde bir tartışma başlatmak olmuştur.Frank'a yöneltilen başlıca başka bir temel eleştiri, azgelişmişliği dışsal bir olgunun sonucu olarak nitelediği, yani azgelişmiş toplumun iç yapısını unutarak, uydulaşma ve bundan doğan artık-yitirme olgusu ile açıklamasıdır.Ancak bu temel eleştirinin ayrıntıları, bu yanlışın Frank'ın kapitalizm kavramından doğduğunu göremediğinden, Laclau'nun eleştirisi, yeni ve farklı bir yönde sinama-sorgulamalara yol açmıştır.Dolayısı ile Laclau ve Frank'ı eleştiren diğer gelişme sosyologları, tezlerinin büyük kısımlarını Marx, Dobb, Sweezy ve Baran'ın 'kapitalizm' ve 'kapitalist üretim tarzı' kavramlarını irdelemeye ayırmışlardır.

Buna en iyi örnek olarak Brenner'i göstermek olanaklıdır.Brenner 1971'de yayınladığı 'The Origins of Capitalist Development' adlı kitabında ve daha sonra da-1982- bu kita-

bın kısa bir özetinde) Sweezy ve Wallerstein'in kapitalizm tanımının aynılaştığını ve bunun da A.Smith'in kapitalizm tanımı ile özdeş olduğunu ileri sürmektedir.

Brenner'in özellikle WEFA okulunun 'kapitalizm' kavramı çerçevesinde yoğunlaştırdığı eleştirilerinin temelini; 'Frank ve Wallerstein'in sınıf yapısını görmezden geldiği noktası' oluşturmaktadır. "Aynen Smith gibi, Sweezy ve Wallerstein de, ister örtülü, ister açık biçimde olsun, kapitalizmi ticarete dayalı bir işbölümü ile özdeşlerler...böylece de kapitalist üretim ilişkileri, kapitalist gelişmenin temeli olarak değil de sonucu olarak gözükmeye başlanır."(Brenner, 1977, s:55.)

Frank'ın başlangıç tezlerinin gerek modernleşmeci gerekse ortodoksluğun evrimci çizgilerini yıkmayı amaçladığını; bir dünya ekonomisinin varlığını, dolayısı ile de artık hiç bir ülkenin ekonomisinin tekil olarak çözümlenemeyeceğini ortaya koymayı amaçladığını ve bu yönünün de olumlu olduğunu vurgulayan Brenner, ancak Frank ve Wallerstein'in karşıtlarının iktisadi determinist çerçevelerini aşmaktaki başarısızlığı(nı), bu çerçeveyi başaşağı çevirmekle yetinmeleri(nin), bu kez de benzer biçimde ya nalış temeline dayanan siyasal bakışın benimsenmesine yol açtığını vurgulamaktadır.(Brenner, 1982, s:92.) "Frank ve Wallerstein gibi düşünce arkadaşları hem gelişmenin, hem de azgelişmişliğin kaynaklarını soyut bir kapitalist genişleme sürecinde bulma konusunda karşıtlarını izlemiş oluyorlardı."(Brenner, 1982, s:95.)Aradaki tek fark Frank ve diğerlerinin kısır döngücü-

lugu ve kotumserligidir.

Diğer tepkilere geçmeden önce, az sonra irdelenecek olan yaklaşımcıların üzerinde durdukları ortak noktayı açıklamak yerinde olacaktır. Bu 'üretim tarzlarının eklemelenmesi' (articulation) yaklaşımıdır. Taylor'dan başlayarak ve kökenini Laclau'nun tezlerine dayandırabileceğimiz, 'üretim tarzlarının eklemelenerek gitmesi' olgusuna daha sonra Mouzalis, Bernstein ve Foster-Carter da katılmışlardır. Ersoy, eklemelenme terimini bugünkü anlamı ile ilk kullanan araştırmacının Rey olduğunu söylemektedir. (Ersoy, 1984, s:14.) Ancak Rey'in çalışmalarını eleştirdikten ve kendine ait 'yeni sömürgecilik üretim tarzı kavramını geliştirdikten sonradır ki, Taylor ve diğerleri, eklemelenme sorunsalını gündeme getirmişlerdir.

Şimdiye değin vurgulananlardan; hem modernleşmeci yaklaşımın hem ortodox Marksizmin hem de WEFA okulunun az gelişmiş ülkelerde kapitalizmin gelişmesine, hem de özgül gelişmesine, kalkınma ve sanayileşmelerine ilişkin, açıklayıcı, yol gösterici bir öneri kaygısı taşımadıkları çok açıktır. Bu tezlere diğer yaklaşımcılar, genelde WEFA okulunu evrimci, dışsal öğelere çok fazla ağırlık veren ve ideolojik totoloji ile sınırlanmış olarak nitелеmekle birlikte, özelden hemen her biri, WEFA okulunun özüne pek fazla dokunmaksızın -hatta benzer görgül çalışmalardan yola çıkarak- ve sonuçlarla ilgilenerek- eleştiriler yöneltmişlerdir.

'Eklemelenme' olgusu ile ilgilenen daha sonrakilerin ise, temel kavramları irdelemenin daha belirgin bir yakla-

şım biçimi olduğunu ve doayısı ile de ileride çözüm önerebilecek bir alternatif yaklaşımı daha çok geliştirme çabası içinde oldukları görülmektedir. Ne ki eklemlenme ve onun ardından gelen bir diğer kavram; 'Eşitsiz ve bileşik gelişme' henüz az gelişmiş ülkeler için bir alternatif çözüm olma noktasında geliştirilememiş ve henüz bu konudaki tartışmalar da çok yoğunudur. Bu yüzden 'eklemlenme' kavramının açıklıkla ortaya konulması zorunludur.

İkili yapı (dualism) tezlerinin ülkeleri yorumlayan biçimi; 'birlikte varolma' ancak yapışmama, eklemlenmeme anlayışı daha çok, bir toplumsal yapıda (formation) varolan üretim biçimlerinin birbirinden ayrı, yalıtılmış ve bağımsız oldukları öngörüsünü içermektedir "Eklemlenme kavramı ise durağan bir ilişkiden çok, bir süreç olarak birbirlerini karşılıklı etkileyen birden çok üretim tarzı arasındaki savaşım durumu anlatmaktadır. Bu ilişki türü, üretim tarzlarından birisinin egemen olduğu durumlar için de geçerlidir." (Ersoy, 1984, s:14.)

Bu tanıma göre her bir toplumsal formasyon kendi yeniden üretim gereksinimlerini sürdürebilmek için diğerlerininkini dönüştürmeye çalışır. Dolayısı ile "eklemlenme yaklaşımlarının üstün yönü, çevre formasyonlarda kapitalist olan ve olmayan üretim tarzlarının iç dinamikliğini ve bunlar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını ve çeşitliliğini verebilmesidir." (Ersoy, 1984, s:14.)

R.P.Rey 1971'de yaptığı "Sömürgecilik, Yeni Sömürgecilik ve Kapitalizme Geçiş" adlı incelemesinde, kapitalizmin

özgöl eğilimlerinin ve üretim tarzının kendine özgü bir mantığı olduğunu ve bu mantığın da hem çevre hem de merkez ülkelerde bir tek ve aynı olduğunu, dolayısı ile çevrede gizlenen değişik yapıların (çarpık kapitalizm, azgelişmiş kapitalizm vb.)asında kapitalizmin, kapitalist olmayan biçimlere eklemlenmesinden oluştuğunu ileri sürmektedir. (Foster-Carter, 1978, s:47-49.)

Alavi 1982'deki çalışmasında, "kapitalist toplumsal yapılarda sermayenin genişlemesi tekil üretim tarzlarının çözülmesine neden olurken, kapitalist üretim tarzına dünya pazarı aracılığı ile talip olan toplumsal formasyonlarda , ana eğilim kapitalist olmayan üretim tarzlarının çözülmesi değil korunarak-çözülmesi yönündedir" (Alavi, 1982, s:17.) açıklaması ile konuya açıklık getirmektedir.

Ancak 'eklemlenme' kavramına ilişkin en karmaşık ve dolayısı ile geliştirici tartışmalar, Taylor, Mouzalis, Bernstein ve Foster-Carter arasındaki halen süregidenlerdir. (*)

'Eklemlenme' yaklaşını kapitalizm ve kapitalizm öncesi üretim biçimlerini 3 farklı evre ayırt ederler.

İlk evrede kapitalizmle karşılıklı etkileşen kapitalizm-öncesi üretim biçimlerini güçlendirmekte, iç yapıları-

---

(*) Son derece ayrıntılı olan bu tartışmaların bu çalışmanın konusu açısından önemi, salt farklı bir paradigma altında toplamaları olduğundan 'eklemlenme' konusuna genel olarak değinmekle yetinilecektir.

na fazla dokunmaksızın onlarla ilişkiye girmektedir.İkinci evrede kapitalizm, kapitalizm-öncesi biçimi boyunduruk altına almış olmasına rağmen onunla ilişkisi sürmektedir, ancak bu ilişki kapitalizmin, kapitalizm-öncesi biçimlerden yararlanarak kök salmaya devam etmesi şeklindedir.Üçüncü evrede kapitalizm öncesi biçim tümüyle yok olmuştur.(Foster-Carter, 1978, s:48.) Özetle, kapitalist üretim biçimi, merkezde kapitalizm-öncesi üretim biçimini tümüyle ortadan kaldırır ve tektürdencilik yaratırken, çevrede üretim biçimlerinin çeşitliliğini ve eklemelenmesini getirir.

Taylor, merkez ile çevre yapılanmalar arasındaki ilişkilerde, tarihsel olarak 3 farklı evre belirlemektedir:

"1- Tüccar sermayesi çevre formasyona girişinde, varolan kapitalizm-öncesi üretim biçimlerini yıkmak bir yana, çoğu kez bunların daha da güçlenmesine ve kapitalist-olmayan biçimlerin doğmasına neden olur.Özetle kapitalizm-öncesi üretim biçimleri kendi yeniden üretimlerini sürdürürler.

2- Diğer yandan kapitalizmin meta ihracı aracılığı ile çevre yapılanmalarına girişi, çelişkili bir sorular bileşkesini de beraberinde getirir.Kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin kendini yeniden üretme koşullarını yıkmaya başlar.

3- Emperyalist sızma döneminin ise, ana belirleyicisi sermaye ihracıdır...

..Ancak kapitalist üretim biçimi çevrede sınıflı ve eşitsiz bir gelişme gösterir.Kapitalizm,tarım gibi bazı sektörlerde egemen olmayı başaramaz.Egemen olduğu alanların

bir bölümünde ise diğer emek süreçlerini ortadan kaldıramaz. Böylece kapitalist üretim tarzı genişletilmiş anlamda egemen olurken, kapitalizm-öncesi üretim biçimleri varlıklarının sınırlandırılmış biçimi ile sürdürürler." (Taylor, 1981b, s:215-216.)

Eklemlenme yaklaşımı çevre ülkeler de karmaşık bir ekonomik yapılanmayı öngörürken, üretici güçler ve üretim ilişkilerinin tümüyle kapitalist olmayan bir nitelik sunduğu en alt düzeyden bu iki ilişkinin tümüyle kapitalist oldukları en üst düzeye dek sıralamaları ile bu yapılanmayı çözümlmeyi amaçlamaktadır. "Kapitalizm bu yapılanmalarda egemen olmayan üretim biçimlerinin bir yandan gelişmelerini hızlandırırken, diğer yandan da yaygınlaşmalarına neden olmaktadır." (Taylor, 1981 b, s:220.)

Eklemlenme yaklaşımları, modernleşmeciler ve 'bağımlılık okulu' ile farklarını şöylece koyarlar:

İkinci yaklaşım olaylara tarihsel boyutta bakmadığından, ülkede hüküm süren 'gelenekçi' kesimin ortaya çıkışı, evrimleşmesi ve varlığını sürdürmesindeki özgüllükleri ortaya koyamamakta, diğer yandan WEFA okulu'da kapitalizmin çevreye girişi ile diğer ekonomik yapılanmaların kapitalist olduklarını varsayarak, ortaya çıkan yeni yapılanmaların tarihini incelemeye gerek görmemektedir.

Gysa "Eklemlenme yaklaşımı kapitalist-olmayan üretim biçimlerinin, kapitalizmin farklı evrelerinde bu yapılanmalara girişi ile aldıkları farklı yapılanmaları, kuramının önemli bir bölümü olarak yakından inceler.(Ersoy, 1984,s:17.)

Eklemlenme tartışmalarından sonra, az gelişmiş ülke-

lerin sanayileşme, kapitalistleşme ve kalkınmalarına ilişkin sorunsalda, belki de çözüme ilişkin en belirgin veriler, 'Eşitsiz ve Bileşik Gelişme Yasası' savını ortaya atanlara aittir.

"'Eşitsiz ve Bileşik Gelişme Yasası' (EBGY), kutuplarını evrensellik ve tikelliğin oluşturduğu diyalektik bir gelişki üzerine kurmaktadır...İnsanlık tarihinin kapitalist çağdaki evrenselliği ifadesini tekil ülkelerin tarihsel gelişmesinin tikelliğinde bulur.Bu tikel gelişmelerin bütünselliği ise evrensel tarihin hareketi düzeyinde kurulur,Buna karşılık, tikellik (özgüllük) evrensel hareketin farklı ilişkisi, düzey ve alanlarının bir toplum düzeyindeki eşitsiz gelişiminin ürününden başka birşey değildir."(Savran, 1986, s:65.)

Şöyle ki;kapitalizm dünyaya hızla yayılırken ve dünya pazarını kurarken, insanlığın gelişmesini de evrenselleştirecektir.Artık bu noktadan sonra hiç bir ulus, dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış bir biçimde gelişemez.Oysa tam da bu noktada, kapitalizm bir yandan Avrupa-dışı toplumları Avrupa toplumlarına benzemeye, onları taklide iterken diğer yandan bu taklidi olanaksızlaştırır.Yeni kapitalistleşen bir toplumun, Batı Avrupa biçimi bir kapitalizmi

yaşamaması, kapitalizmin kendisinden ötürü artık olanaksızdır.Yeni ortaya çıkan toplumsal yapılanmalar; bazı alanlarda yepyeni toplumsal biçimleri ileri toplumlarda olduğu gibi devralırken, bazı alanlarda eski-arkaik- biçimleri de olduğu gibi koruyabilen eklemlenmiş yapılanmalar olarak belirir.

"EBGY, azgelişmişlerde, kapitalizmin gelişmesi yönündeki dışsal zorlamayı bu gelişmenin ilk kapitalist ülkelerden çok farklı biçimler alacağı tezi ile birleştirerek ve her toplumun aynı yoldan geçmesinin zorunlu olmadığını, dolayısı ile bugünün dünyasından bazı ülkelerin kapitalist aşamayı tamamlamadan, kapitalizm sonrası yapılanmalara geçiş dönemine girilebileceğini ortaya koyar. Azgelişmişlerde kapitalizmin gelişmesi, özel bir sıçrama olmadığı takdirde zorunludur (vurgular yazara aittir); ama bu gelişmelerin eski kapitalist ülkelerle aynı yoldan geçmesi, zorunlu olmak bir yana olanaksızdır." (Baran, 1986, s:70.)

Şimdiye değin anılan yaklaşımlara genel bir bakış şöyledir:

Modernleşmeci yaklaşım, yapısal-işlevselci kuramın toplumsal değişme ve evrime ilişkin konu ve kavramlarını aynen ya da uyarlamalarla kullanmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşının yarattığı dönüşüm ile 'azgelişme' olgusu ve kavrama eğilen modernleşmeci okulun temel savı; 'geleneksel kesimin ekonomi içinde taşıdığı önemin derecesi ile ölçüldüğünde, gelişme; modern kesimin göreceli öneminin artmasıdır' şeklinde özetlenebilir. Modernleşme ya da gelişme, modernliğe doğru giden bir süreçtir. Ve her azgelişmiş ülke, kendi içinde geleneksel kesimin tasfiyesi ile modernliğe, diğer bir deyişle sanayileşmeye varacaktır.

Bu çalışmanın başında da irdelendiği gibi modernleşme okulu, her azgelişmiş ülkenin dual (ikili) yapılar içerdiği görüşündedir. Aynı toplumsal yapılanma içindeki bu ikilik

kendisini hem alt, hem de üst yapıda gösterir. Aynı anda ve aynı mekanda geleneksel ile modern içiçe, ancak eklemlenmemiş ve birbirlerini soğurmamış (absorbation) biçimde bulurlar. Bu olgu modernleşmeci yaklaşımcıların az gelişmiş ülkede sanayileşmeyi yorumlamalarında daha da belirginleşir.

Bu okul ,sanayileşme-kalkınma-kapitalistleşme ve modernleşme kavramlarını gelişme ile çoğu kez eşdeğer olarak kullanır ve aynı zamanda az gelişmiş bir ülkenin sanayi kesiminde de ikili yapıları vurgulamaktadır. Bu ikilik sanayi kesiminde kapitalist sektör ile geçim sektörünün yanyanalığı ile kendini göstermektedir. Lewis'e göre "kapitalist sektör; ekonominin yeniden üretebilen sermaye kullanan parçası... (iken), geçim sektörü (ise) ekonominin yeniden üretebilen sermaye kullanmayan tüm bölümüdür." (Lewis, 1961, s:101.) Geçim sektörü giderek kapitalist sektör haline gelecektir.

Modernleşmeci yaklaşım bir 'ideal kapitalizm' kavramından yola çıkarak, bunu modernleşme ve kalkınma ile özdeşleştirmektedir. Az gelişmiş ülkelerin kalkınmak -yani sanayileşmek ya da modernleşmek- için yapmaları gereken, bu ideal kapitalizme doğru hareket etmek ve içlerindeki geleneksel kesimi ortadan kaldırmaktır.

Bu gelişmenin ülkenin içsel dinamikleri ile olabileceğini, ancak bu içsel dinamiği harekete geçirmek ve geliştirmek amacı ile gelişmiş ülkelerin az gelişmişlere yardımını vurgulayan modernleşmeci yaklaşıma tepki, bir diğer uçtan; dışsal etkilerin önemini aşırı derecede vurgulayan WEFA okulundan gelmiştir. Şöyle ki; Bağımlılık Okulu, azge-

lişmiş ülkeleri 16.yy.'dan bu yana 'kapitalist' saymakla, bu ülkelerin özgül sanayileşme çabalarını ve bu yolda katettikleri aşamaları gözden kaçırmaktadır, diğer yandan da, azgelişmiş ülkelerin azgelişme nedenlerini uluslararası tekeldi kapitalizme bağlayarak, bu bağımlılıkları varoldukça, bu ülkelerin gerekli sanayileşme dönüşümlerini gerçekleştiremeyeceklerini, yani sanayileşme ile bağımsızlığı birbirlerini gerektiren iki ön koşul olarak öne sürmektedir.WEFA okulu, aynı zamanda, dünya kapitalist sisteminden artık çıkışın olanaklı olmadığını da söylemekte ve böylece azgelişmiş ülkelerin sanayileşmelerinin önüne aşılmaz bir set çekmektedir.

Temelini Baran'dan aldığını öne süren Frank, Baran'ın, dünya ekonomisi bütünlüğü içinde, zincirin zayıflama dönemlerinde -bunalım dönemlerinde- azgelişmiş ülkelerin çıkışının olabilirliği'ne ilişkin tezine tam da bu noktada ters düşmektedir.

Bir bütün olarak Bağımlılık Okulu'nun, modernleşmeci yaklaşımçıların tek evrimci çizgisine karşı çıkmak amacı ile geliştirdiği tezlerinde ileri sürdüğü merkez-çevre modelini, aslında 'ikili yapılar' modeli ile bir ölçüde (uluslararası boyutta) bağdaştırmak olanaklıdır.

Ancak, incelemelerden hareketle çıkarılabilecek en önemli eleştiri, Frank ve diğerlerinin, kapitalizmin azgelişmiş bir ülkedeki yerleşmesinin salt ticaret yolu ile olduğuna ilişkin tezleri üzerinedir.Kökenlerini Otto Bauer'de de bulabileceğimiz bu tez, Sweezy (1975, s:65.) ve ayrıca

kapitalizmin yerleşmesinin ticaret ile birlikte, dolaylı ve dolaysız sermaye yatırımları yoluyla olabileceğini belirten Baran (1974) tarafından eleştirilmiştir.

AGÜ'lerin sanayileşmelerine set çeken bu yaklaşıma tepkiler ise eski bir soruyu; "Nasıl bir sanayileşmenin olanaklı olduğu " sorusunu yeniden gündeme getirmiştir. Gerek 'Eklemlenme' yaklaşımını, gerekse EBGY'nı savunanların değişik biçimlerle de olsa soruyu gündeme getirmelerinin özünde; 'AGÜ'de sanayileşmenin olabilirliği ortaktır. Tartışılan ve henüz yanıtlanamayan, bunun için itici etmenin hangi güç olduğu noktasıdır. Bu konu, özellikle Taylor ve Mouzalis arasındaki son yıllarda yapılan tartışmalarda kendisini göstermektedir. Taylor, AGÜ'de sanayi kapitalizminin sanayileşmede artık itici güç olmasından umudu neredeyse kestiğini (Taylor, 1982b, s:215-275) vurgularken, Mouzalis benzer biçimli (Mouzalis, 1980b, s:13-25.) araştırmalarında AGÜ'de nasıl bir sanayi kapitalizmi gelişebileceğini ve bunun sanayileşmede ne tür roller oynayabileceğini (Mouzalis, 1979, s:353-374) araştırmakta ve bu noktada Taylor'u kötümserlikle suçlamaktadır.

Taylor konuya AGÜ'de kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkabileceği sektörleri irdeleyerek yaklaşmaktadır. "(AGÜ'de) kapitalist üretim ilişkileri şu sektörlerde ortaya çıkar; 1-Sanayi-kapitalist yeniden üretim için yaşamsal alanlarda veya 2-dışalım yapılan metalarla etkin bir yarışmaya girmeyenlerde veya 3-sanayi-kapitalist devletin Üçüncü Dünya yapılanmaları üzerinde denetimini güçlendiren-

lerde- ki bu denetim; ithal ikamesi; yerli ve yabancı sermayenin birlikte sahip olduğu ve yabancı sermayece denetlenen ya da genellikle ihracaat için komprador sermayece kurulan 2.kısım sanayi üretiminin yaygınlaştırılması yolları ile olur." (Taylor, 1981 b, s:220.)

WEFA okulunun açıkta bıraktığı bir sorun bağımlılık olgusudur ve Taylor'ın az gelişmiş ülkede sanayi kapitalizminin gelişmesine ilişkin kaygılarının temelinde de 'bağımlılık' kavramının yattığını görmek olanaklıdır. Bağımlı ve sınırlanmış yapılanmalarındaki kapitalist ilişkilerin birkaç sektörde biçimsel olarak yerleştirildiğini ve yalnızca bu alanlarda, varolan işbölümünün farklılaşan derecelerde dönüştürüldüğünü vurgulayan Taylor, bu savını Latin Amerika ve Endonezya'ya ilişkin incelemelerinde geliştirmeye çalışmıştır. İncelemelerinde ulusal sanayi kapitalistini yorumlamak için Taylor üç soru sormaktadır: "1-İthal edilen kapitalist metaların rekabeti karşısında üretici güçleri (ulusal sanayi kapitalistinin ç.n.) ne derece gelişebilmiştir? 2-Ne dereceye kadar, onun ürünlerine yönelik kapitalist olmayan işbölümünün ötesinde bir pazar oluşturabilmiştir? 3-Uluslararası tekelci kapitalist sisteminin gerileme döneminde bu sınıfın konumu ne dereceye dek güçlendirilmiştir?" (Taylor, 1981b, s:216-217.)

Taylor bu sorulara 'bağımlılık' olgusu çerçevesinde (görgül bulgular)dan hareketle kötümser yanıtlar vermektedir.

Ancak tüm bunlardan hareketle bağımlılık okulu'nun öğretilerinin modernleşmecilere eleştirileri içeren ve dünyayı artık bir 'bütün' olarak ele alan yaklaşımlarının , AGÜ'lerin sanayileşmelerine ilişkin bir çerçeve kurmak noktasında önemli ve yararlı olduğunu, ancak çözüm önerilerinin sürekli sınanarak ele alınması noktasında durmak gereklidir. Nitekim Frank'tan hareketle yola çıkan destek ve tepki yaklaşımları, 'dünya ekonomisi'nin bütünlüğünü yadsımamakta, ancak onun çözüm önerileri konusundaki kaygılarını da belirtmektedirler.

AGÜ'lerde sanayileşme olgusunun 'olabilirliği'nin ve 'nasıl'ının sürekli tartışma konusu olduğu bir aşamada, Frank'ın tezlerine uygun olarak sayıltı ve denenceler geliştirilecektir.

Ancak açıktır ki, Frank'ın ana tezini sınavabilmenin tek yolu; AGÜ'de sanayi burjuvazisinin gerekli dönüşümleri yapıp-yapamadığını ve bu dönüşümleri (varsa) ne ölçüde, hangi koşullarla gerçekleştirebildiklerini araştırmak olacaktır. Bu anlamda 'bağımlılık' olgusunun sabit veri olarak ele alınmasının gereği açıktır. (*)

Bu çalışmada Frank'ın tezlerini, karşı bir takım tezler geliştirerek sınama gereksinimi, öncelikle Frank'ın ileri sürdüklerini irdelemek gereğinden hareketle duyulmuştur. Dolayısı ile soyut bir kuramsal modelin, tezin sorunlarına yönelik kısmında, somutta sınarken salt Frank'ın AGÜ'lerde sanayileşmeye yönelik görüşlerinden hareket edilecektir.

(*) Bağımlılık konusunda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. LALL, 1975, s:799-810.

İKİNCİ BÖLÜM

ALANA İLİŞKİN GENEL BİLGİLER, ALANIN KAPSAMI ve SINIRLILIKLARI

I- AMAÇ, ALANIN SEÇİM NEDENİ

Bu çalışmanın amacı Ege Bölgesi'ne ait 1972-1984 sanayi istatistiklerinden yola çıkarak Bölge'nin sanayileşmesine ilişkin bilimsel söylemlerde bulunabilmektir. Bu amaçla özellikle Ege Bölgesinin Türkiye'nin sanayileşmesi içindeki yeri tarihsel boyutta kısaca irdelenerek, son 12 yıllık geçmiş boyunca yapılmış olan sanayi atılımları incelenecektir.

Bilimin nedensellik ilkesi gereği, yukarıda amaçlananlar için birkaç 'neden ...' sorusu sormak olanaklı:

Neden Ege Bölgesi?

Neden 1972-1984 dönemi?

Neden sanayileşme ve neden tarihsel bir süreç içinde sanayileşmeyi inceleme gereği?

Ege Bölgesinin seçim nedenleri üzerinde bu çalışmanın girişinde yeterince durulduğu kanısındayız.

Neden 1972-1984 verileri sorusuna 'öncelikle eldeki derlenmiş ve işevuruklaştırılmış istatistik bilgilerin bu tarihten itibaren başlamış olması' diye yanıtlamak olanaklı. Ancak, Ege Bölgesi Sanayi Odasının tam da bu dönemde ham verileri denetleyerek sistemleştirmesi -ileride ayrıntıları ile görüleceği gibi- tamamiyle rastlantısal değildir. 1972, Türkiye'nin sanayileşmesinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Sanayileşme tarihsel bir süreçtir. Kapitalist yoldan olsun-olmasın, bugün her ülkenin kalkınma umudu ve göster-

gesidir. Sanayileşme bir anlamda ekonomik kalkınma ile özdeşdir. Kalkınma, özünde, insanın doğa üzerinde etkinliğinin artması olduğuna göre, etkinliği artırmak için kullanılan araç ve gerecin geçmişe oranla teknolojik üstünlüğünü sağlamak gereklidir. Teknoloji insanoğlunun dünya üzerinde varolduğu andan, günümüze kadarki gelişmesini nesnel ölçütlerle göre bize bildirebilir; çünkü birikim boyunca ortaya çıkmaktadır. Birikim ise ilerlemenin işaretidir.

Teknolojinin toplumdaki belirtisi ise endüstrileşme düzeyidir. Sonuçta, ekonomik kalkınmanın -ki peşisıra sosyal kültürel kalkınmayı da sürükleyecektir- temel ölçütünün teknolojik gelişme ile belirlenen endüstrileşme düzeyi olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden de özellikle Türkiye gibi dünya ekonomik sistemi içindeki yeri tartışmalı bir ülkede sanayileşmeyi ölçerek kalkınma ve gelişme aşamasında nerede olduğu saptanabilir. Bunu yapabilmek ise ancak tarihsel bir süreci gözden geçirmekle olanaklıdır.

Çalışmada A.G. Frank ve genelde bağımlılık okulunun yaklaşımı temel alınmaktadır. Sayıltılar ve denenceler de bu yaklaşım temelinde sorgulanacak ve yöntem olarak tarihsel analiz yöntemi kullanılacaktır.

A-SAYILTILAR

Frank'ın tezlerini izleyerek, dört temel sayıltı geliştireceğiz:

I-Dünya ekonomisinin bütünlüğü içinde, ülkeleri tek başlarına incelemek ve yorumlamak artık olanaksızdır. Uluslararası kapitalizm,gerek ticaret ve gerek dolaylı ve dolaysız sermaye yatırımları yoluyla dünyadaki en uzak ülkeleri bile etkilemekte ve kendisine bağlamaktadır.Bu yüzden de ülkelerin sosyolojik ve ekonomik yapıları incelenirken, bir ülkeyi diğerlerinden bağımsız olarak ele almak ve yorumlamaya çalışmak yanıltıcı aynı zamanda olanaksızdır.

II-Dünya ekonomik bütünlüğü, anılan durumuna 17.yy.dan bu yana oluşan çeşitli dönüşümler sonucu gelmiş bir işbölümünün görüntüsüdür. Bu büyük boyutlu işbölümü içinde bazı ülkeler, sanayi ürünlerinin üreticisi ve satıcısı, bazı ülkeler ise sanayi ürünleri için gereken hammadde ve yarı-mamul maddelerin satıcısı ve işlenmiş sanayi ürünlerinin alıcısı konumundadır.

III-İkinci grup ülkelere 'azgelişmiş' (under-development) adı verilmektedir ve istatistik bilgiler dahilinde TÜRKİYE azgelişmiş bir ülke görünümü arz etmektedir.

IV- Frank'ın tezleri doğrultusunda; dünya kapitalist sistemi içindeki gelişmiş ülkeler 1972-1975 ve 1980-1984 yıllarında kriz görünümü arz ederken,1976-1979 yılları krizden çıkış görünümü vermektedir.

B- DENENCELER

Sayıltılardan yola çıkarak ve Frank'ın tezleri doğrultusunda denenceler tek ana başlık altında incelenecektir.

Bu ise, özellikle Baran'dan hareketle, Farnk'ın -daha sonra yadsıdığı biçimiyle- kısır döngülülük tezidir. Baran'a göre dünya ekonomisi bunalıma girdiğinde AGÜ'lerin kendi take-off'larını yapabilme olanagı varken, Frank geçmişte bu tür çıkışların sayıca az yaşanabildiğini, örneklerin tekil -genellenemez- olduğunu ve artık (artan bağımlılıktan dolayı) bu tür sanayileşme-kalkış hamlelerinin yapılamayacağına işaret etmektedir. Kısaca formüle edilirse; Frank AGÜ'lerin az gelişmişliğin kısır döngüsünü kırmak yolunda şanslarının olmadığını öne sürmektedir. Baran'ın tezlerinden yola çıktığını savlayan Frank için, bu bir çelişkidir.

Gelişmede temel alınan ölçütlerden bir tanesi -en önemlisi- AGÜ'deki 2. departman sanayi üretiminin ve yerli sanayi burjuvazisinin gelişme miktarı ve hızıdır. Dolayısı ile 1973-1975 yılları arasında ağır bir ekonomik bunalım yaşayan ve 1975-1979 yılları arasındaki görece zayıf canlanmadan hemen sonra 1979'da yeniden bunalıma giren dünya ekonomisinin bu bunalımı, en çok gelişmiş ülkeleri zayıflatmakta ise , AGÜ'lerin bu dönemlerde belirgin bazı kalkışları gerçekleştirebilmiş olmaları beklenmelidir.

Az gelişmiş bir ülkenin toplam sanayi üretimi içinde önemli bir payı olan bir bölgesi (Ege Bölgesi) imalat sanayi incelendiğinde, Türkiye'nin de böyle bir kalkışta, önemli bir hamleyi gerçekleştirebilmiş olması beklentidir.

Denence:

1973-1975 ve 1980-1984 yılları arasında Ege Bölgesi imalat sanayinin gösterdiği 'artış'ın, 1976-1979 yılları arasındaki dönemde gösterdiği artıştan fazla olması beklentidir.

Bu denence doğrultusunda, üç cephede: emek, sermaye ve üretim cephesinde, Ege Bölgesi imalat sanayindeki değişiklikler sınanacaktır.

II. ALANA AİT TARİHSEL BİLGİLER

A. TÜRKİYE'NİN SANAYİLEŞME TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ (1915-1983)(*)

Gerek modernleşmeciler, gerekse azgelişmeci yaklaşımların gözden geçirilmesi sırasında, verilerle son gelişme çizgileri ve durumu ortaya konan Türkiye sanayileşmesi, 1923'lerden bu yana oldukça önemli ve incelenmesi gerekli değişmelere sahne olmuştur. Cumhuriyet dönemi Türkiye sanayileşmesinin gelişimini ortaya koyabilmek için Osmanlı döneminin sanayisini irdelemek gerekliliği bu çalışmanın amaç ve kapsamı dışında kaldığından 1913 ve 1915'lere ilişkin genel verilerle yetinilecektir.

1915 genel sayayı sayımına göre Türkiye'de gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye ve kimya sanayinde 5'ten fazla işçi çalıştıran toplam 282 işyerinin (155'i İstanbul, 62'si İzmir, 65'i diğer illerde) 264'ü 'asli müessese' olarak yer almaktadır. Toplam 14060 kişiyi istihdam eden bu 264 işyeri, sermaye bakımından %81.06 ile özel girişimin elindedir ve bunun da %85'i ulusal olmayan (gayri-milli bir nitelik taşımaktadır. (Ökçün, 1970, s:11-27.)

(*) Bu kısım şu kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır: KEPENEK, Y., 1986, SÖNMEZ, M., 1-2., 1982, TÜRKDOĞAN, O., 1981, BERKSOY, T., 1982, KAZGAN, 1985, Türkiye Ekonomisi, 1985, BBYKP, İBYKP, ÜBYKP, DBYKP, ÖKÇÜN, 1981, BULUTAY, TEZEL, YILDIRIM, 1974, ÖKÇÜN, 1970.

Görüldüğü gibi 1915'li yıllarda Türkiye'de bir sanayi burjuvasizinin varlığından söz edilemez.1923 yılına gelindiğinde ise sanayinin görünümü şöyle özetlenebilir.

Dönemin koşulları içinde, Avrupa sanayii anlamında bir sanayi, imalat sanayi içinde bulunmamaktadır.Küçük ayrıcalıklarla bir iki işletme dışında, genellikle imalat sanayinin özünü oluşturan küçük işletmelerin yoğunluğu sözkonusudur.Savaş sonrası ekonominin gelişmesi için, 1923 İzmir İktisat Kongresinde ortaya konan ilkeler şu başlıklar altında toplanabilir:

1-Ulusal endüstriyi destekleyici yeni kanunların çıkartılması, yabancı şirketlerin ayrıcalık haklarının iptal edilerek bu şirketlerin ulusallaştırılması,

2-Sanayiciye krediler ve vergi muafiyeti sağlanması,

3-Yerli ürünlerin kullanılmasını teşvik ve yerli ürünlerin üretimi, pararlama ve ulaşımında devletçe kolaylıklar sağlanması,

4-Yurdun doğal kaynaklarının saptanarak, nerelerde hangi sanayi kuruluşlarının kurulabileceğinin ekonomik koşullarla planlanması,

5-Sanayie gerekli teknik elemanın yetiştirilmesi ve teknik eğitime öncelik tanınması (Ökçün, 1981, ve İnan,1982)

1923-1934 arası dönemde Türkiye sanayileşmesinde belirgin bir iyileşme görülmemektedir.Bunun en önemli birkaç nedeni; savaş sonrası ekonominin toparlanabilmek için uzun süreye gereksinim duyması, Cumhuriyetten önce tüccar ve sanayi olarak ekonomik yaşam üzerinde etkili olan azınlıkla-

rın, yerlerinin hemen doldurulamaması ve 1929'lardaki dünya ekonomik bunalımı olarak sayılabilir. Kısaca bir tablo ile 1923-1932 arası GSMH'nin sektörel dağılımının (%) gelişimi ni göstermek olanaklıdır.

T.8. GSMH'nin Sektörel Dağılımı ve Artış Hızı %
Sabit fiyatlarla- 1923-1932
(Bulutay, Tezel, Yıldırım, 1974, s:120.)

Sektörler	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932
TARIM	39.8	47.6	48.6	49.	41.4	44.3	51.9	45.8	45.5	40.2
SANAYİ	13.2	9.9	9.7	10.1	13.7	11.6	9.9	11.4	12.9	14.1
TİCARET	7.8	7.1	7.2	7.	8.	7.3	6.3	6.5	6.9	7.2
HİZMETLER	39.2	35.4	35.1	33.2	37.6	36.8	31.9	36.3	34.7	38.5
GSMH	100	126	187	108	89	111	127	76	88	84

1923-1930 yılları arasında uygulanan 'devletin özel kesimi teşvik tedbirleri', ekonomide belirgin bir iyileşmenin sağlanamaması ile süregidince, 'devletçilik' politikası adı verilen yeni bir dönem başlatıldı. 1.Beş Yıllık Sanayi Programı ile (1933-1938) yürürlüğe giren bu politika ekonominin bugünkü yapısını belirleyen başlıca gelişmelerden birisidir.

1929'larda başlayan Dünya Ekonomik bunalımının etkisi ile dışsatımın güçleşmesi ile tarıma dayalı geleneksel

dışsatım malları ile ihracaatını geliştirmeye çalışan diğer ülkeler gibi Türkiye'nin de ekonomik gelişmesini sarsmıştır. Türk parası önemli oranda değer kaybına uğramış, tarımsal ürünlerin fiatlarında önemli düşüşler kaydedilmiştir. Aynı dönemde Osmanlı borçlarının ilk taksidinin ödenmeye başlanması da önemli bir gelir kaybını nitелеmektedir.

1923-1931 yılları arasında özel girişimin hedeflenen sonuçları alamaması, sınai üretimin artırılmasasının nedeni ise, ticaret, bankacılık vb. alanlarda elde edilen kârların ya da tarımsal ürün fazlasının sanayiye aktarılamaması idi. Kısa dönem kârlarının yüksekliği, sanayi yatırımları için olanak sağlamamaktaydı. Bu durumda devletin ekonomiyi canlandırma için büyük miktartlı sanayi yatırımı yapması kaçınılmazdı. 1929 yılında Lozan antlaşmasının, devletin etkin gümrük politikası uygulamasına izin vermeyen hükümlerinin yürürlükten kalkması ile, devletin ekonomiye etkin müdehale olanağı da ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde Sovyetler Birliğinde planlı ekonomik politika ile hızlı bir sanayileşmenin gelişmesi ve daha da önemlisi, bu ülkenin kapitalist dünyada varolan ekonomik bunalımdan etkilenmiş olması da, 'devletçilik uygulamasına karar verilmesinde etkili olmuştur.

T.9. GSMH'nin Sektörel Dağılım İtibariyle Artış
Hızları %
1933-1945 1933:100
(Bulutay, Tezel, Yıldırım, 1974, s:131.)

Sektörler	1933	1934	1935	1940	1943	1945
TARIM	100	+3.3	-2	+52	+33	-4
SANAYİ	100	+13	+13	+46	+36	+8
HİZMETLER	100	+9	+13	+29	+514	+412
TİCARET	100	+12	+21	+18	+477	+363
GSMH	100	-12	-20	-22	-26	-28

1940-1945'li yılların savaş ekonomisi programından sonra 1946-1960 dönemine damgasını vuran olgu, özel sermaye birikiminin yeni kaynaklarla da beslenerek hızla gelişmesi ve bunun toplumsal ve ekonomik gelişmeyi daha da açık belirlemesidir. Savaş yıllarında ileri boyutlara ulaşan sermaye birikimi özellikle de ticaret sermayesi, iç ve dış etmenlerin de yardımı ile ekonomik ve toplumsal gelişme de, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde etkinlik kazanmıştır. Bu süreç kırsal kesimin pazara açılması, hızla kentleşme ve buna bağlı olarak yeni birikim olanakları yaratmıştır. Çok partili siyasal ortama geçilmesi ve ekonominin dış yardım ve yabancı sermayeye açılması, yeni tüketim kalıpları ile birlikte özel sermaye birikiminin ileri boyutlara ulaşmasını sağlamıştır.

Özellikle 1950 yılından itibaren üretim ve ulusal gelirde sürekli bir yükseliş ve giderek kapitalist ilişkilerin

gelişmesi başlamıştır.Tarımda hızlı makinalaşma, ürün destekleme alımları ve yeni alanların da üretime açılması ile üretim artışı, dış borçlanma kaynaklarının gelişmesi ve Kore Savaşının yarattığı yüksek dünya konjoktürü gibi nedenlerle, 1950'de başlayan ekonomik gelişmenin gözle görülür iyileşmesi ile kırsal kesim hızla pazara açılmış, hızlı bir kentleşme dönemi başlamıştır.Sanayide ise temel tüketim mallarının yerli üretim süreci, özel kesimin de katılması ile tamamlanmış ve 1955'ten itibaren tüketim malları üretimi ve yatırım mallarına yönelme özlemi başlamıştır.Ancak özellikle ticaret ve ulaşımda dengesiz birikim sonucu sanayileşmeye geçilemeyen bu dönemin sonucu; fiat artışları, dış ödeme güçlükleri ve işsizlikle beliren ve beraberinde siyasi bunalımı da getiren bir ekonomik bunalım olmuştur.

Ortaya çıkan ekonomik bunalımın başlıca nedenleri alınan dış borçların ağırlıkla alt-yapıya yönlendirilmesi, hizmetler ve ticaret sektöründe başlayan şişkinlik ve ekonomiye dış müdahaleler olarak sıralanabilir.Nitekim bu dönemde sanayi burjuvazisi oldukça önemli birikimler edinmesine rağmen yatırımların kamu ve özel sektör itibarı ile dağılımı şöyledir: (%)

T.10.Yatırımların Dağılımı % 1950-1959
(Kepenek,1986,s:115.)

Yıllar	1950	1955	1956	1957	1958	1959
KAMU	43	56	50	57	64	62
ÖZEL	57	44	50	43	36	38

Yine bu döneme ilişkin bazı verileri de şöylece sıralayabiliriz:

T.11. Ekonomiye İlişkin Temel Göstergeler
Sabit fiyatlarla 1950-1959

YILLAR	1950	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Reel GSMH yıllık artış hızı	9.4	-2.9	7.9	3.2	7.8	4.5	4.0
Yıllık fiyat artış hızı	-10.2	11.	7.2	16.8	18.7	15.1	19.5
Yatırım/GSMH	9.6	14.7	14.3	13.4	13.2	14.	15.6
Sanayideki büyüme hızı	9.3	9.2	11.3	9.6	10.7	5.6	3.6

Tüm verilere bakarak 1945-1960 döneminin, 1960'lar sonrası sanayileşme atılımı için bir birikim dönemi olduğunu söylemek olanaklıdır.

Türkiye sanayileşmesinin 1960 sonrası gelişimi kalkınma planları çerçevesinde incelenebilir. 1950'li yılların sonlarına doğru, %20 dolaylarında seyreden fiat artışları, kaynakların üretimde kullanılmasını engeller ve sabit ve dar gelirlielerin ekonomik konumunu sarsarken, üretim için gerekli dışalım girdisi bulunamamaktaydı. Biryandan gerçek alım gücü görece olarak azalırken, toplumsal ve ekonomik yapıyı ve bunun gelişmesini de etkilemekte iken, diğer yandan genişleyen sermaye kaynaklarının kullanımındaki belirsizlik sermaye kesimlerini değişik biçimlerde etkilemekte ve bu

durum da kaynak kullanımının açıklık kazanması ve bununla birlikte ekonomide kararlılık sağlanması yönündeki istekleri artırmaktaydı. Üretici kesimin istediği kararlılık, sanayie daha çok kaynak aktarımı, ticari sanayinin sanayi sermayesine dönüşmesi ancak planlı bir ortamda gerçekleştirilebilirdi. Ülkede dönemin özelliği olan 'yasal düzenlemelerle sorunlara çözüm bulunabileceği' anlayışı da, planlı ekonomiye geçişte önemli bir etken olmuştur. Diğer yandan 1960'lara dek hızla saygınlık kaybına uğrayan bürokrasi ile, dışalım yerine iç üretim ve yerli sanayinin atılımları için yeterince gelişebilmiş sanayi kesiminin özlemleri de birleşmekteydi. Planlı ekonomiye geçişin diğer bir nedeni ise, dış kredi sağlayan çevrelerin özellikle kamu harcamalarının belirli bir programa bağlanmasını istemeleridir. Ve böylece Eylül 1960'da DPT'nin kurulduğunu ve 1. Beş Yıllık Kalkınma Planının uygulanmaya konulduğunu görmekteyiz.

BBYKP (1963-1967) temelde kararlı ve dengeli bir gelişme yaklaşımı benimsemiştir. Ancak plan, makro bir yaklaşımla ve ayrıntılara inilmeksizin hazırlanmış ve nitelik sorunlarını bir yana bırakarak, sanayie ilişkin sayısal çözümlere ağırlık vermiştir, çözüm önerileri, özlemler ve dilekler biçiminde yer almıştır. Sanayileşme politikası ise açıkça ortaya konmamakla birlikte 'ithal ikamesi' olarak benimsenmiştir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) birincisinden daha aşırı biçimde büyüme hızını temel almakta ve tarım ve sanayi sektörlerinin birlikte dengeli büyüme öne-

risi terk edilerek, sanayi sektörünün ekonominin sürükleyici sektörü olması öngörülmektedir.(s:3,67) İBYKP özellikle kamu kesiminin ara ve yatırım malları üretimine yönelmesini, kaynak kullanımında sanayi kesimine öncelik verilmesini ve ekonominin giderek de toplumsal gelişmenin saniyileşmeye dayandırılmasını öngörmektedir.Bunlara ek olarak, sanayileşme için özendirme önlemleri geliştirilmesi ve özel kesime öncelik verilmesi önemle vurgulanmaktadır.İBYKP'nın bir diğer özelliği ise ara ve yatırım mallarına öncelik verileceğinin belirtilmesidir.Dayanıklı tüketim mallarının üretimini özel yerli ve yabancı sermayeye, ara ve yatırım mallarının üretimini de kamu kesimine ayıran İBYKP, asıl olarak kentleşmeye bakışı ile Birinci plandan ayrılmaktadır.İBYKP, şehirleşmeyi destekleyerek, şehirleşmeyi ekonominin bir itici gücü ve gelişme aracı olarak kullanmayı amaçlamaktadır.(s:263)

Gerek düşük gelir düzeyinden doğan düşük tasarruf ve yatırımların, gerekse dışsatımdaki darboğazın aşılması sorununu serbest piyasa koşulları ile çözmeyi öngören İBYKP, bu kısır döngülerden özel girişimciliği özendirme yolu ile kurtulunabileceği görüşündedir.

Uygulanan politikalar sonucu 1963-1971 döneminde sanayi kesimi üretim açısından tarımdan 3 kez daha hızlı gelişmiştir.Türkiye tarihinde ilk kez, 1972 yılı ilk altı aylık tahminlerine göre, sanayi kesiminin ulusal gelire katkısı, tarımı geçmiş ve artık gelir açısından tarım birinci kesim olma niteliğini yitirmiştir.Artık 1972'ler ile başlayan dönemler tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş olarak nitelenebilir.

T.12. GSMH'nın Sektörel Dağılımı % 1962-1971
(DPT ve DİE verileri)

Sektörler	1962	1965	1967	1968	1969	1970	1971
TARIM	34.	31.2	29.7	28.5	27.2	27.2	27.8
SANAYİ	17.6	20.3	21.8	22.7	24.2	23.6	24.2
İNŞAAT	6.2	6.6	6.6	6.9	6.7	6.9	6.2
HİZMETLER	37.1	37.5	37.3	37.7	38.3	38.8	38.9

İBYKP'nın (1973-1977) uygulanması sırasında beliren toplumsal ve siyasal bunalım döneminde hazırlanan ÜBYKP pek çok yönüyle ilk iki plandan ayrılmıştır. Bu planda karma-ekonomi anlayışı ve özel sektörün sanayi içindeki yeri bakımından BBYKP ve İBYKP'ındaki görüşler benimsenmiş ve sanayi kesiminin ekonominin sürükleyici gücü olduğuna karar verilirken "nasıl bir sanayileşme" sorusuna yanıt vermeyi amaçlayan bir çerçevede sağlanmıştır. ÜBYKP bu açılardan diğer iki plandan daha kararlı sayılmaktadır.

1964'te resmen üye olunan AET ile ilişkiler nedeniyle 1973'te AET içi rekabete hazırlanma gereği büyük ölçekli girişimlerin yapılması gerekliliği, AET'nin ortak gümrük tarifelerine uyulması ve sanayi ithalatının serbestleştirilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. ÜBYKP'nında AET ile ilişkilerden kaynaklanan nedenlerle, teşvik zorunluluğu duyulan sanayi yatırımları alanında, sanayi üretim yapısını değiştirerek hızlı büyümenin sağlanmasında; kamu kesiminin öncülüğü vurgulanmaktadır. Diğer yandan tasarrufların artırılmasının vergilendirme yolu ile olması öngörülmekte ve sanayide ara ve yatırım mallarına öncelik tanınması da vurgulanmaktadır.

Özetlemek gerekirse ÜBYKP ve bununla birlikte geliştirilen uzun dönem planlaması, AET'ye tam üyeliğe geçişi belirleyici değişken olarak olmakta ve üretim yapısını buna göre değiştirmeyi amaçlamaktadır.

Çeşitli veriler açısından 1960-1977'de Türkiye ekonomisinin durumu şöylece tablolastırılabilir:

T.13. Bazı Ekonomik Büyüme Göstergeleri % 1960-1977
(World Dev. Rep.,1979,s:346.)

YILLAR	GSMH Yıllık Artış Hızı	Sanayi Üretimi Yıllık Artış Hızı	Tarım Ür. Yıllık Artış Hızı	Sanayi/ GSMH	Tarım/ GSMH
1960-1970	6.0	9.4	2.4	21.	41.
1970-1977	7.4	8.9	3.4	25.	28.

1972-1979 yılları arası ekonominin dışa açılması için iç ve dış baskıların yoğunlaştığı bir dönemdir.ve özellikle 1971-1973 arasında dünyada yaşanan spekülatif boom'dan etkilenerek yüksek bir konjoktür yaşanmıştır.Ancak 1973 sonunda dünya, petrol krizi ile bunalıma girince, Türkiye hızla genişleyen, fiyat artışları ivme kazanmış bir ekonomi tablosu ile karşı karşıya kaldı.1974 yılı Kıbrıs Harekatı sonucu bu ağır ekonomik tabloya ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı askeri ambargo ve Batı dünyasının ekonomik ambargosu da eklendi. Yinede 1975'te GSMH'nın 1966'dan sonraki en yüksek yıllık artış hızına rastlıyoruz.(8.0)

Özetle 1972-1979 dönemi Türkiye'de ilginç gelişmelere ekonomide dışa açılmanın yoğunlaştığı bir dönemdir.1979'a gelindiğinde ülke; giderek artan fiatlar, dış ödemeler

açığı, öviz ve enerji darboğazı ve yoğun işsizlik ile birlikte gelen hızlı kentleşme ile karşı karşıya idi.

T.14. Toplam Gelirde Sektörel Dağılım % (Sabit fiyatlarla)
(DPT ve DİE verileri)
G:Gerçekleşen P:Planlanan

SEKTELER	1963	1967		1972		1977	
		P	G	P	G	P	G
Tarım	41.2	38.3	29.3	23.6	25.	23.	22.
Sanayi	16.8	21.4	19.1	30.7	22.7	27.	24.1
Hizmetler	42.	40.5	51.6	42.7	53.3	50.	52.9

Ülkemiz 1970'li yılların başında sanayileşmede belli bir aşamaya gelmişti. Bu aşama **döyânıklı** tüketim mallarının yerli üretiminin sağlanmasıdır. Ve bu yönü ile de sanayileşme de yeni adımlar atılmasına umut vermekte idi. Planlı dönemde uygulanan ekonomi politikası ulusal gelirin yılda %7, sanayi üretiminin %9 büyümesini sağladı. (Kepenek, 1986, s: 451.) Tek başına alındığında hangi ölçüye vurulursa vurulsun, bu sonuç başarı sayılmalıdır. Ancak bu sayısal başarı, niteliksel başarıyı da birlikte getirememiştir. Ekonomi; işsizliğin artışı, tıkanan dış borç ödemeleri, önlenemeyen enflasyon oranı ve dolayısı ile azalan yatırımlar nedeni ile 1978'e gelindiğinde -dünya ekonomisinin bunalımı ile birlikte- bir bunalıma sürüklendi. "Ancak bunalımın temel niteliği klasik üretim fazlası değil, üretmemedir." (Kepenek, 1986, s:448) 1977'de ulusal gelirin %23'ü sabit sermaye yatırımlarına ayrılırken, 1978-1979'da, bu oran sırasıyla %15.3 ve %16.1 dir. "Ek olarak özellikle sanayi de yüksek oranlı üretim düşüşleri görülmüş, kapasite kullanımı birçok alt sektörde

50'nin altına düşmüştür." (Kazgan, 1985, s:330.) 1973-1979
arası bazı ekonomik göstergeler aşağıdadır:

T.15. Ekonomiye İlişkin Temel Göstergeler % 1973-1979
(kazgan,1985,s:330,Gülalp,1983,s:145,Kepenek,
1986,s:441.)

YIL	1	2	3	4	5	6	7
1973	4.4	18.1	21.9	22.2	25.2	12.	-
1974	8.5	19.8	17.4	22.6	24.9	7.7	8.7
1975	8.9	22.9	17.6	22.8	24.9	9.	5.3
1976	8.5	23.3	17.6	22.8	25.	9.3	24.3
1977	4.4	25.2	18.2	21.6	25.7	7.	-3.6
1978	2.9	22.7	20.	21.6	25.8	3.4	-20.
1979	-0.3	22.	20.	22.4	24.8	4.7	-21.2

- 1-GSMH'nın yıllık artış hızı
- 2-Yatırım/GSMH
- 3-Tasarruf/GSMH
- 4-Tarım/GSMH
- 5-Sanayi/GSMH
- 6-Sanayi üretimi büyüme hızı
- 7-Reel ücretler yıllık artış hızı

Gerçekten, ekonomik gelişme süreci içinde alınırsa,
sözü edilen, sanayileşme sürecinin tıkanmasıdır."Ekonomik
ve toplumsal bunalım sanayileşmenin bunalımıdır.Sanayileş-
me sürecinde, dışalım yerine yeterli üretim uygulamasının
ikinci aşaması, yani doygunluk tüketim mallarının yerli üre-
timi sağlandıktan sonra sanayileşmenin durması sözkonusudur."
(Kepenek, 1986, s:448.) Dolayısı ile temel sorun ekonomiyi
bunalımdan çıkartmak için izlenilecek sanayileşme strateji-
sini bulmaktır.

1980'den başlayarak geliştirilen yeni ekonomik poli-

tika (YEP) tümüyle 'serbest piyasa koşullarında fiatların egemenliği' anlayışı ile yola çıkmış ve ihracaata yönelik politikayı benimsemiştir. Her dönem gibi 1980-1985 dönemi ekonomi politikasını irdelerken, Türkiye'yi dünya ekonomisinden ayrı ve tekil ülke olarak düşünmek olanaksızdır. Özellikle 1979'dan sonra dünyada yaşanan ekonomik bunalımın meyvelerini Türkiye'de de verdiğini görmekteyiz. Dünya Bankası[^], Türkiye'ye^{önerdiği} yeni ekonomi politikası şöyledir: "Eğer Türkiye gelecekte hızlı bir sanayileşme yapacaksa, sanayileşme politikasının başlıca amaçları:

- "a-koruma engellerininin giderek kaldırılması,
- b-piyasa ekonomisine (AET ile bütünleşme dahil) hızla geçiş,
- c-sanayileşme önceliklerinin, dikkatle yeniden saptanması,
- d-büyüme potansiyelleri olan; belli madencilik. ormancılık ürünleri, sanayi ve mühendislik-müşavirlik alanlarında yapısal ve kuramsal değişimin hızlandırılması,
- e-yabancı sermaye ve işletmecilik, teknik bilgi ve pazarla bütünleşme gibi konularda, yabancı sanayi holdinglerinin katkısının sağlanması'nı içermektedir." (Kepenek, 1986, s:476.)

Bu öneriler doğrultusunda 1980 ekonomik kararlar paketi ise şöyle temel kararlar almıştır:

- "1-Günlük döviz kuru ayarlanması politikası geliştirilmiştir.
- 2-Fiatın piyasa denetimi ile oluşturulmasına yöne-

linmiştir.

3-Faiz oranları serbest bırakılmıştır.

4-Tüm ekonomik alanlarda sübvansiyonlar kaldırılmış ve ihracaat yüksek düzeyde özendirilmiştir.

5-Yabancı sermayenin girişi özendirilmiştir.

6-İthalat serbestleştirici önlemler getirilmiştir.

7-Yeni vergi düzenlemeleri ve kamu kesimi faaliyet alanlarının donatılması ile kamu kesimi açıklarını azaltıcı önlemler alınmıştır.

8-Ücretlerde ve tarım ürünleri taban fiyat saptamalarında enflasyon hızının sürekli gerisinde kalan bir endeksleme getirilmiştir." (Tekeli, 1984, s:7.)

1979-1984 arası döneme ilişkin bazı ekonomik göstergeleri ise şöyle özetlemek olanaklıdır.

T.16. Yatırımların Sektörel Dağılımı % 1979-1984
(Kepenek, 1986, s:495.)

Sektörler	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Tarım	6.8	7.5	10.5	10.7	11.9	12.7
Sanayi	22.9	27.1	26.2	21.6	20.8	19.
Hizmetler	53.1	46.6	42.5	63.7	45.8	46.8

Yine 1979-1984 yıllarına ilişkin GSMH'nın sektörler itibarı ile büyüme hızı şöyledir:

T.17. GSMH'nın Sektörler İtibarı ile Büyüme Hızı%
1968 Tüketici fiyatları ile
(İKV.,1968,s:10.)

Sektörler	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Tarım	2.8	2.8	1.7	0.1	6.2	-0.1	3.7	2.8
Sanayi	3.4	-4.7	-2.9	9.1	6.3	6.4	8.8	6.6
Hizmetler	3.8	0.4	0.1	1.8	3.6	3.6	5.6	4.9
İnşaat	4.2	4.2	0.8	0.4	0.5	0.6	0.6	2.9
GSYİH	2.8	-0.9	-0.7	4.3	5.0	3.7	5.8	5.1
GSMH	2.9	-0.4	-1.1	4.1	4.6	3.3	5.9	5.1

Şimdiye değin (Türkiye'ye ait) GSMH'nın sektörel dağılımında son 50 yıllık gelişiminin şeması, tablolarla vermekle yetinilmiştir. Bundan sonra Türk imalat sanayiindeki yapısal gelişme üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi sanayimiz başlangıçta tüketim malları üretmek üzere kurulmuş, giderek ara malı üreten sanayi yönünde gelişmiştir. Bu sürecin doğal sonucu olarak yatırım malı üreten sanayide gelişme beklenmektedir. Ancak bu son alanlarda beklenenin altında bir gelişme gerçekleşmekte, bu sektör amaçladığı kadar gelişmemektedir. Sektörler itibarı ile imalat sanayiindeki gelişmeler şöyledir:

T.18. Türk İmalat Sanayi Üretiminde Sektörel
Paylar % (İKV., 1986, s:67.)

	1972	1977	1983
Tüketim Malı	47.8	42.9	43.7
Ara Malı	42.	44.2	43.4
Yatırım Malı	10.2	13.	12.9
Toplam İmalat	100	100	100

B. EGE BÖLGESİ SANAYİLEŞMESİNİN TARİHSEL GEÇMİŞİ

Öncelikle Ege Bölgesinin tanımının, coğrafik bölünme olarak değil de, Ege Bölgesi sanayi odalarına kayıtlı merkezler itibarı ile yapılmış olup; İzmir, Aydın, Manisa ve Muğla illerini kapsadığını belirtelim. Ege Bölgesi Anadolu'nun Batı kıyısında yer almaktadır. Bölge denize dik inen dağlar ve dağ sıraları arasında yerleşik verimli ovalardan oluşmaktadır.

Bölge, kuzeyde Edremit körfezi ve güneyde Marmaris'e kadar uzanmaktadır. İklim ılımandır ve kıyılarda kuru ve sıcak yazlar ile ılık ve yağışlı kışların egemen olduğu Akdeniz iklimi, içerilerde ise kışların daha sert, yazların ise daha az yağışlı olduğu bir iklim görülür.

Bölgedeki yıllık ısı ortalaması 16.0 C'dir. Yıl içinde saptanan (son 10 yıllık) ortalama en yüksek +40 C ve en düşük sıcaklık -20 C'dir. Yağışlar kuzeyden güneye doğudan batıya artış göstermekte ve tarım için çok elverişli koşullar yaratmaktadır.

Doğal yaşam koşullarının elverişliliği nedeni ile büyük uygarlıkların kuruluş merkezi olan Bölge, Anadolu'nun nüfusu en yoğun bölgelerinden birisini oluşturmaktadır.

T.19. Ege Bölgesinin Nüfusu ve Türkiye İçindeki Yeri (EBSO İst., 1981, s:iii.)

	Nüfus milyon kişi		Yüzölçümü 1000km ²	Yoğunluk kişi/km	
	1970	1980		1970	1980
Türkiye	40.2	43.5	780.5	52	58
Ege Bölgesi	4.3	4.8	60.1	72	80.3
Ege Bölgesi payı	9.3	9.2	7.7	-	-

Ege Bölgesi her zaman Anadolu'nun dış dünya-ya açılan bir kapısı ve önemli olayların merkezi olmuştur. Öncelikle söylemek gerekir . İzmir, Ege Bölgesinin liman kenti olarak bölgede özellikle 17.yy.'dan itibaren çok önemli bir rol oynamıştır.

İzmir Osmanlı İmparatorluğunun idari bölünüşü içinde, Aydın Vilayetinin merkezi olarak yer alır.Aydın Vilayeti günümüzde Denizli, Aydın, İzmir, Manisa ve Muğla illerinin tamamını kapsayan bir idare merkezi olup, kapsadığı alan şöyle belirlenmektedir.

Aydın Vilayet'i

Vilayet merkezi: İzmir

Sancaklar

Sancağa bağlı kazalar

İzmir ..... İzmir, Bornova, Ödemiş, Bayındır, Menemen, Bergama, Foça(Foçatin), Urla, Çeşme, Seferihisar, Kuşadası Tire.

Aydın ..... Aydın, Nazilli, Söke, Çine, Bozdoğan,
Karacasu.
Denizli ..... Denizli, Tavaş, Çal, Saray, Buldan,
Garbikaraağaç
Saruhan(Manisa) ..... Alaşehir, Eşme, Kula, Demirci, Gör-
des, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Kasa-
ba(Turgutlu), Salihli.
Menteşe(Muğla) ..... Bodrum, Milas, Marmaris, Köyceğiz,
Fethiye.

Aydın vilayeti tamamı tarıma dayalı bir ekonomik ya-
pıya sahip iken, İzmir'in vilayet içinde 17.yy.'ın ilk yarı-
sından sonra bir ticaret şehri olarak öneminin artmaya baş-
lamasını şöylece açıklamak olanaklıdır.

Özellikle 16.yy.'ın sonlarına doğru Osmanlı İmpara-
torluğunda başlayan ekonomik ve sosyal dönüşümün temel nede-
ni, dıştan gelen etkilenmelerin tam da bu sıralar başlaması
idi. Dünya ekonomisinde hızlanan dönüşüm ile birlikte sanayi
devrimini yapmakta olan ülkelerin 'çevre'yi kendi amaçları
doğrultusunda biçimlendirme çabalarından Osmanlı İmparator-
luğu içindeki Ege Bölgesi doğaldır ki, ve özelde de İzmir
etkilenmiştir. Özellikle, Balıkesir, Uşak, Denizli, Muğla
çizgisi ile Ege Denizi arasındaki tarım alanlarının dış dün-
yaya açılma merkezi konumunda olan İzmir'i bir liman kenti
olarak tam da bu tarihlerde (16.yy. ile 17.yy başında) geliş-
mesinin önemli bir göstergesi 1610-1620 tarihlerinde daha ön-
celeri Sakız'da bulunan yabancı konsoloslukların İzmir'e ta-
sınmasıdır. Bağdat'ın el değiştirmesi üzerine, İran ipek tüc-
carlarının kervanlarını Tokat üzerinden İzmir'e göndermeye

başlamaları ile 17.yy.'da İzmir limanının önem kazandığını görmekteyiz.

16.yy.'da önceleri Venedik ve Cenevizli'lere tanınan ticari ayrıcalıkların, artık Fransız, İngiliz ve 17.yy.'da Hollandalılar'a da tanınması ile İzmir çok sayıda yabancı tüccar'ın yerleşim ve ticaret eylemi merkezi olmuştur.Böylelikle Aydın vilayetinde ticaret ve ihracaatın 1900'lü yıllara gelinceye değin yavaş yavaş azınlık ve levantenin eline geçtiğini görmekteyiz.Şöyle ki:

1740 kapütülasyonları ile Osmanlı dış ticaretinde en büyük payı ele geçiren Fransız tüccarları ve daha sonra da İngiliz ve Hollandalılar 1838 Ticaret anlaşmaları ile yeni ayrıcalıklar ve farklı gümrük resimleri ile yeni haklar edindiler.Bu anlaşmalar gereği İzmir'e İngiliz malları akın etmiş ve ticari hacmi genişlerken yerli sanayi gerilemeye başlamıştır.1838'lerde İzmir'de İngiliz ticaretinin daha da önem kazanmaya başladığı görülür.İngiltere,Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaretini çoğunlukla İzmir limanından yürütmekteydi.

İngiliz tüccarlar 1850'lerden sonra tarımsal üretime el atarak, tarımsal krediler vermeye başladılar. "1856'da kurulan Asia Minor Cotton Company, pamuk üretimini destekleme kararı alarak Amerikan tohumuyla ekim yapılmasını sağlamak için köylüleri ikna etmeye çalıştı.Şirket köylülere 60 torba parasız tohum yardımı yaptı." (Bilget, 1949, s:117.) 1862'den sonra ise Batı Anadolunun çeşitli yerlerinde çırçır fabrikaları ve hidrolik presleme tesisleri kurulmuş,

1878'de İngiliz tüccarlar biçer-döğer, su motorları ve tarım aletleri ithal etmişlerdir.(Egenç, 1985, s:14.) 1860 da açılışı yapılarak ve 1912'ye dek çeşitli yıllarda yapımı sürdürülen inşaatla toplanan 608 km.'ye ulaşan İzmir-Aydın demiryolu ile, yine aynı yıllarda yapılan İzmir-Kasaba demiryolu ve 1868'de bitirilen İzmir rıhtımı ile bölgede yeni bir ulaşım ağı yaratılmıştır.Böylece son noktaları İzmir limanı olan dışa dönük bir ulaşım ağı, İzmir'e bölgenin ürünleriyle birlikte, hem içerilerden , hem de yabancılardan dikkat çekecek ölçüde nüfus gelmesine neden olmuştur.M.Kaynak (1984, s:72-73.)'Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış' adlı makalesinde, demiryollarının bir yandan Batı Anadolu'nun tarım alanlarına nüfuz etme isteğiyle birlikte, diğer yandan da 'Hindistan'a kısa bir yol' düşüncesi taşıdığını belirterek, demiryollarının işletmeye açılması ile birlikte Batı Anadolu vadilerinde eskiden beri sürdürülmekte olan geleneksel ulaşım yükünün yüzde ellisinden fazlasını kendisine çektiğini ve bunun da İzmir ticaretini büyük boyutlara ulaştırdığını açıklamaktadır.

Aydın vilayetine özelde de İzmir'e büyük nüfus akımı 1841 salnamesindeki verilerle karşılaştırması şöyledir.

<u>Aydın vilayeti</u>	<u>İzmir merkezi</u>
1884'de.....1.002.920	.....119.944
1889'da.....1.392.497	.....150.382
1891'de.....1.408.387	.....145.813
1899'da.....1.586.628	.....264.145

1902'de.....1.634.078 .....?

1905'de.....1.688.391 .....?

1908'de.....1.725.974 .....627.850

Yine 1908'de (Aydın vilayeti salnamesi 1908) Aydın vilayetinin toplam nüfusunun 412.413'ü Hristiyan ve Musevi olup, bunun 35021'i yerleşik olmayan yabancı uyruklu nüfusu oluşturmaktadır.

Aydın vilayeti'nin tarıma dayalı bir ekonomik yapısı olduğu söylenmişti.Tarımsal ürünlerin pazara yönelik olması (pamuk, incir, tütün ve üzüm) Aydın tarımını diğer bölgelerden ayıran en önemli özelliğdir.1860'lardan itibaren pamuk ekimi yerleşmiş ve demiryolu ağı ile Söke ovasının pamuk ürünü İzmir Limanından ihraç edilmiştir.18.yy. sonlarında İzmir çevresi yerleşiminde verimli alanlarda azınlık ve levanten iyeliğinde büyük çiftlikler görülmektedir.Ancak "...Amerikan iş savaşının bitmesi ile Güney eyaletlerinin pamuk üretiminin yeniden Avrupadaki tekstil endüstrisi tarafından kullanılışı Ege'deki büyük ölçekli kapitalist çiftliklerin sonu olmuştur." (Çavdar, 1985, s:3.) Yirminci yüzyıla girilirken Aydın vilayetinde büyük çiftlikler azalmış, diğer yandan üzüm, tütün, pamuk ve incir ticareti bütünüyle yabancı uyruk-lularla, levantenlerin ve azınlıkların denetimine geçmiştir. Tarım ürünlerinin üretimden ihracaata kadar geçirdiği evre-deki denetim şöyledir.

"Üretim (Müslüman), Taşıma(Demiryolu:İngiliz-Fransız), Birinci Aracı (Yerli Rum), İhracaatçı (Levanten ya da yabancı uyruklu).Bu aracılardan ve son ihracaatçının ise bu belir-

lenen fiyata göre kendi kar paylarını azamiye çıkardığını tesbit edebiliyoruz." (Çavdar, 1985, s:3.) Aydın vilayetinin Osmanlı tarımı içindeki payını şöylece gösterebiliriz:

T.20. Anadolu Yarımadasında Ekili Alanın Ürün Türüne Göre Dağılımı
İlin toplam Ekilen Arazisi İçinde % Dağılımı
(Çavdar, 1985, s:6.)

İl	Tahıl	Bakliyat ve Sebze	Endüstri Bitkileri	Bağlar
Adalar	56.8	13.5	4.11	25.4
AYDIN	72.8	4.3	5.7	17.3
Adana	63.8	1.3	32.4	2.6
Sivas	92.5	2.1	1.2	4.
Ankara	90.4	1.1	0.2	8.1
İzmit	74.7	2.6	6.6	15.9
Bolu	95.	2.6	2.0	0.2
TOPLAM	83.1	3.	5.7	8.

Üreticisinin müslüman köylü olduğu, ortalama aile başına 30 dönüm tarım arazisi düşen (bunların %38'i 10-50 dönüm arası, %34'ü 50 dönümden fazla araziye sahip çiftliklerdir) ve ticaretinin yabancı uyruklular ve Hristiyanların elinde bulunduğu İzmir'de 1885'te bir ticaret odası kurulmuştur. Yönetimi ve başkanlığı tamamen yerli Rum ve yabancı Hristiyanlardan oluşan ticaret odasına ancak 1909'da bir aracı

Türk başkan olabilmiş ve 1911'den sonra odada Türk tüccarlar ve yerli Rumlar ağırlıklı olabilmiştir.

Tüm bu bilgilere karşın, eldeki veriler içinde Ege Bölgesi sanayileşmesine ilişkin en sağlam bilgiler

1913-1915 sayımının sonuçlarından elde edilmektedir. Bilindiği gibi 1913 sayımı sadece İstanbul, İzmir, Beyrut, Bursa, Eskişehir vb. birkaç merkezde uygulanabilmiş ve savaş başladıktan sonra 1915'te bir kez daha yenilenmiştir.

Bu sayım sonuçlarına bakıldığında Aydın vilayetinde çok sayıda mensucat tezgahı görmekteyiz. Pamuklular, havlular peştemallar, sırmalı veya sade ipekliler, kurdelalar, yatak çarşafları, masa örtüleri vb. imal edilen mallardan bazılarıdır. Çok az sayıdaki dokuma fabrikası (8 tane) ise ileride İzmir sanayinin temelini oluşturacaktır. Yine aile işletmeleri biçiminde çalışan yağ tahsirhaneleri ile bunlardan alınan ham zeytinyağını işleyen bir kaç yağ fabrikası ve sabun imalathanesi ile, un değirmeni, incir, üzüm ve tütün işletme evleri de yine vilayetin temel sanayileri arasında yer almaktadır.

Bir diğer önemli imalat ise halı sanayidir. Özellikle Uşak ve Kula yöresinde aile işletmeciliği biçiminde yapılan halı dokumacılığı, bir İngiliz şirketi aracılığı ile neredeyse tamamen ihracaata yönelikti.

1913 ve 1915 sayımları itibarı ile İzmir şehrinin sanayi işyerlerinin ana kesimler itibarı ile dağılımı şöyledir.

T.21. 1913-1915 Sayımları İtibarı ile İzmir ve Toplam Sanayi Sayımı Alanındaki İşyerlerinin Sektörel Dağılımı ve İzmir'in Toplam Sanayi İçindeki payı (Ökçün, 1970,s:12.)

Sanayi	İzmir Şehri		Tüm sanayi sayım alanı		İzmir'in tüm sanayisayım alanı içindeki oranı %	
	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Gıda	23	25	76	78	30.2	29.4
Toprak	1	1	20	20	5.	5.
Deri	2	2	12	13	16.6	15.3
Ağaç	9	9	19	24	47.3	37.5
Dokuma	6	8	75	78	8.	10.2
Kırtasiye	11	11	55	55	20.	20.
Kimya	60	62	269	282	22.3	21.9
a-Yağ Ür.	5	5	5	5	100.	100.
b-Sabun Ür.	1	1	3	3	33.3	33.3
c-Palamutözü	2	2	2	2	100.	100.
d-Diğer Kimyasal Üretim	2	2	2	2	100.	100.

Görüldüğü gibi Ege Bölgesi özellikle pazara yönelik tarımsal üretimi ile, Anadolu ekonomisinde önemli yer tutan küçük imalathaneleri ile ve İzmir limanı sayesinde ticaret ve ihracaatta edindiği önemli yeri Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi içinde belirgin bir konuma sahiptir. Aydın vilayeti tarımsal üretimi dışa dönük bir yapıya sahiptir ve İzmir limanı Osmanlı dış ticaretinin yaklaşık %20'sinin yapıldığı bir çıkış noktası olduğundan, İzmir'de sürekli dışa dönük bir yapıya sahiptir.

Dolayısı ile işgal yıllarından ve dış ticarete konan yasaklardan da İzmir ve çevresi çok fazla etkilenmiştir.

1922'lere gelindiğinde M.Kemal yönetimindeki genç ulus yeni ekonomik politikasını belirlemek için İzmir'i merkez seçmiştir.İlginç olan; 1923 I.İktisat Kongresinin, aldığı kararlar içinde ağırlıklı olan "ulusal endüstriye destekleme, yabancı ayrıcalıklarının iptali ve yerli ürünlerin kullanımı ile yerli sanayiciyi özendirme" maddelerinin, İzmir gibi ihracaat ve hizmet sektörlerinin yabancı uyrukluların elinde olduğu bir şehirde yapılmış olmasıdır.Kongre için kent seçimini etkileyen neden; İzmir ve Ege Bölgesinin en dışa açık kesim olması ve dolayısı ile Osmanlı Ekonomisi içinde ağırlığını vurgulaması iken, I.İktisat Kongresinde vurgulanan "yerli üretime yönelme" kararını etkileyen etmenin nedeni ise; 'ağırlıklı yabancı tüccar ve sanayicinin İzmir'i terketmesi ile geride kalan hizmet, ticaret ve sanayici açığını doldurmak isteyen yerli kesimin varlığı' olarak vurgulamak olanaklıdır.

Aydın vilayeti-ki artık Ege Bölgesi'dir- savaş ekonomisinin çöküntülerini tüm ağırlığı ile yaşamıştır.Gerek savaş kayıpları nedeni ile tarım nüfusundaki genç erkek oranının azalması, gerek savaş boyunca konulan dış ticaret sınırlılıkları, gerekse Gayrimüslümin göçleri ile Ege Ekonomisi geçirdiği çöküntüden ancak 1926'larda çıkabildiğini görüyoruz.

Yine 1929'larda yaşanan dünya krizinin Türkiye'yi ve paralel olarak Ege Bölgesini etkilemesi kaçınılmazdı.Kriz döneminde tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi İzmir ticaret

hacmini de daraltmıştır.

1931'lere gelindiğinde Türkiye Ekonomisindeki yön arayışlarının devletçilik politikası ile kısmen noktalandığını görmekteyiz. Bu dönemin Ege Bölgesine yansıyan politikası, İzmir Liman Şirketini tasfiye ederek, İzmir-Kasaba demiryolunu satın alma ve bazı ihraç ürünlerini örgütlemeye kendisini göstermiştir. Örneğin incir ve üzüm üreticileri 1936'da; İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifinde örgütlenmiş, İzmir Limanının idaresi 1936'da çıkarılan bir kanunla İktisat Vekaleti'ne bağlanmıştır.

İzmir Sanayisinin ise 1932'lerden itibaren geliştiği görülmektedir. İzmir Pamuk Mensucat, Kula Mensucat ve İzmir yün Mensucatı Ege Bölgesi pamuk ürününü çekip işlerken, diğer yandan un fabrikaları, orman ürünlerini işleyen tesisler küçük çapta zirai alet ve inşaat malzemeleri yapımevleri de bu dönemde üretime geçmiştir. 1936-1950 yılları arasında bu sayılanlara konserve, bitkisel yağ, makarna ve makina fabrikaları da kurulmuştur.

1950-1960 döneminde ise alt-yapı tesislerinin kurulmasının hız kazandığını görmekteyiz. Bu dönemde Çimentaş, dokuma kesiminde Taç Sanayii, Sümerbank Basma Sanayi Müessesesi, DYO, Bayraklı Boya, BETONTAŞ, METAŞ, ETİTAŞ fabrikaları kurulmuş, Alaybey Tersanesi faaliyete geçmiştir. Ayrıca Orman ürünleri işleme, kağıt ve matbaacılık alanlarında gelişmeler olmuştur.

1960'dan sonra ise yine Türkiye Ekonomisindeki gelişmelere bağlı olarak Ege Bölgesi sanayileşmesi, özelde de

İzmir'de yabancı sermaye ağırlıklı yatırımlar görmekteyiz. BMC, Tuborg ve Ege Biracılık ve Batı Anadolu Çimento Fabrikası faaliyete geçen belli başlı fabrikalardır.1954 yılında kurulan İzmir Sanayi Odası, daha sonra Aydın, Manisa, Muğla ve Balıkesir illerini de kapsamına alarak Bölge Sanayi Odası haline gelmiştir.1960'da İzmir Ticaret Odasına kayıtlı ihracaatçılar içinde %9 oranında yabancı uyrukluya rastlanmaktadır.Bu bize Ege Bölgesi ticaretinin büyük çoğunlukla Türklerin eline geçtiğini göstermektedir.

1960 yıllarının Türkiye Ekonomisine damga vuran özelliği 'Planlı Ekonomiye Geçiş' olgusudur.Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde Türkiye ekonomisinin bu yeni olgusuna paralel olarak Bölge ekonomisinde de yapısal değişiklikler gözlemek olanaklıdır.

1960-1972 yılları arasındaki anılan illere (Aydın, Manisa, Muğla, İzmir) ilişkin sağlıklı istatistik veri bulmak mümkün olmamıştır.Yalnızca tüm bu yıllara ilişkin yapılan arşiv çalışmalarından Bölge (anılan iller) sanayisinin, Türkiye sanayisine paralel bir gelişme gösterdiği ve İzmir ili sanayisinin anılan dört ilin toplam içinde %75'lik bir pay oluşturduğu bilgisi edinilmiştir.

1972'den itibaren ise Ege Bölgesinin imalat sanayinin Türk imalat sanayi içindeki payı şöyledir:

T.22.Ege Bölgesi İmalat Sanayinin Türkiye İçindeki Payı
(1972-1984 %)
(EBSO İst.)

	Üretim	Yatırım	Katma Değer	İstihdam	İhracaat
1972	9.	13.2	9.3	5.9	22.2
1973	10.9	8.4	13.8	6.3	20.9
1974	12.	7.3	11.8	6.	13.5
1975	11.	5.1	12.1	6.1	16.6
1976	10.3	6.4	11.8	6.	16.6
1977	9.9	3.8	14.	6.5	21.2
1978	9.5	4.8	14.3	6.2	13.
1979	9.	3.5	15.1	6.5	16.6
1980	9.3	3.	10.9	5.8	16.2
1981	10.4	4.	9.8	6.	16.6
1982	10.2	4.3	11.	5.1	15.5
1983	9.3	5.9	12.	5.5	10.5
1984 *	9.7	11.1	9.	5.6	8.2
Ortalama	10.	6.2	9.	5.6	8.2

* 1984 rakamları tahminidir.

Aritmetik ortalamalarda Ege Bölgesi, 1972-1984 yılları arasında toplam Türkiye üretiminin %10.93, Yatırımının %6.2, Katma değerinin %11, İstihdamının %5.9, ve İhracaatının %15.9 luk payını işgal etmektedir.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra 1972-1984 yılları arasındaki Ege Bölgesi imalat sanayinin gelişimine geçebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALAN ÇALIŞMASI

GİRİŞ

Alana ait tüm veriler 1972-1984 yılları boyunca Ege Bölgesi Sanayi Odaları tarafından hazırlanmış olan oldukça ayrıntılı imalat sanayi istatistik bilgilerinden edinilmiştir. Bölge Sanayi Odası adı geçen istatistikleri 1972 yılında İzmir, Aydın, Manisa, Muğla ve Balıkesir illerinden edindiği verilerle derlemeye başlamış ancak 1981 yılında Balıkesir ilinin kendi sanayi odasını kurarak ayrılması yüzünden, 1981'den itibaren tüm istatistikler Balıkesir çıkartılarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada ise 1972 yılından itibaren kullanılan tüm istatistiklerden Balıkesir ilinin ortalamadaki ağırlığı çıkartılmış ve böylece çalışmada 4 il; İzmir, Aydın, Manisa ve Muğla esas alınmıştır. Her ilin toplam veriler içinde ortalama ağırlığı şöyledir: (1972-1984)

T.23. İllerin Ege Bölgesi Toplam İmalat Sanayi İçindeki Ortalama Payları (1972-1984 için %)
(EBSO İst.)

İller	Üretim	İstihdam	Yatırım	Katma değer	Produktivite
İzmir	77	73	73	76	79
Aydın	6	8	6	7	7
Balıkesir	8	8	9	9	7
Manisa	6	8	6	6	4
Muğla	3	3	6	2	3

1972-1984 yılları arasında EBSO'nca çıkartılmakta olan istatistik verilerin, gerek çeşitli yıllarda farklı kişilerce hazırlanması, gerekse yıllar ilerledikçe gereksinim duyulan verilen çeşitlenmesi ve artması yüzünden, istatistik veriler arasında tutarlı ve birbirini izleyen bilgileri derleyip çıkartmak bu araştırmanın en zor kısmını oluşturmaktadır. Çalışmanın önündeki diğer bir zorluk ta, 'istenilen' değil 'edinilebilen' verilere sahip olunması ve dolayısı ile eldekilerle yetinmenin yarattığı güçlütür.

İstatistiklerdeki 3'lü ayırım tüketim, ara malı, ve yatırım malları grubunun açılımı ise şöyledir.

Tüketim malı üreten sanayiler; gıda, içki, tütün, dokuma ve kundura ve giyim, aramalı üreten sanayiler; ağaç, mobilya, mefruşat, kağıt, basım, deri-kösele, lastik-kaçuk, kimya, petrol, toprak mamulleri, metal ve diğer (plastik dahil) kalemlerden ve yatırım malı üretenler ise, madeni eşya, makina, elektrik makina-teçhizat-taşıt kalemlerinden oluşmaktadır.

Artık 1972-1984 dönemi Ege Bölgesi imalat sanayi verilerini denencelerimiz doğrultusunda irdelemeye geçebiliriz.

DENENCE VE SINANMASI

Anımsanacağı gibi denencemiz; 1973-1975 ve 1980-1984 yılları arasında Ege Bölgesi imalat sanayinin gösterdiği 'artış'ın 1976-1979 yılları arasında gösterdiği 'artış'tan fazla olması beklentidir" şeklinde idi.

İmalat sanayiindeki artış toplam 3 cephede ele alınarak incelenecektir:Emek, sermaye ve üretim cepleleri.

A. Emek Cephesi

a- İşyeri sayısındaki değişmeler açısından

Bilindiği gibi sanayileşme dolaylı olarak istihdam artışı yaratmaktadır. Bu kısımda incelenecek olan küçük, orta ve büyük boyutlu işletmeler olarak çalıştırdıkları işçi sayısı itibarı ile bölünmüş olan (küçük işletmeler: 10-49 işçi orta işletmeler 50-199 işçi, büyük işletmeler 200 + işçi) işletmelerdeki toplum artış ile yine bu işletme boyutlarında tüketim, ara malı ve yatırım malı üreten işletme sayılarındaki artıştır. Denenceyi bunlara uyarlırsak;

i- 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasındaki toplam işyeri sayısındaki 'artış'ın, 1976-1979 yılları arasındaki toplam işyeri sayısındaki artıştan fazla olması beklentidir.

T.24. Toplam işyeri sayısındaki artış % 1972=100
(EBSO. İst.)

	% artış
1972-1975	+24
1976-1979	+6
1980-1984	+23

Tablo 24'de görüldüğü gibi -yer kısıtlılığı ve sayıların miktarları fazla olduğundan 1972=100 olarak artışlar verilmiştir- 1972-1975 yılları arasında toplam işyeri sayısında +24'lük ve 1980-1984 yılları arasında +23'lük bir değişme varken, 1976-1979 yılları arasındaki toplam işyeri sayısı artışı sadece +6'dır.

ii-1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasında küçük boyutlu işletmelerden orta ve büyük işletmelere doğru kayıştaki 'artış'ın, 1976-1979 yılları arasındaki artıştan fazla

olması beklentidir.

(Ancak denencenin bu kısmında 1963'ten itibaren EBSO'nın küçük işletmeler olarak 24-49 işçi çalıştıran işyerlerini esas alarak verilerini bu şekilde düzenlemeye başlamış olması, 1980-1984 yılları arasında küçük işletme sayısındaki artışın sağlıklı bir biçimde saptanmasında güçlük yaratmıştır. Her ne kadar, verilerde 10-24 işçi çalıştıran işyerlerinin %0.1'lik bir ağırlığı olduğu belirtilmişse de, 1980-1984 arasındaki küçük işletme sayısının, bu oranın 1963'ten itibaren rakamlara ağırlığının da konarak hesaplanması, yanıltıcı bir durum doğuracağından, küçük işletmelerdeki artışı ancak 1982'ye dek olan kısımdan çıkartmak mümkün olmuştur. Bu ise bu denencenin ii kısmında bir eksikliğe yol açtığından sınıanma, sadece 1972-1975 ve 1976-1979 verileri karşılaştırılarak yapılacaktır.)

T.25. İşletme Büyüklüklerine Göre İşyeri Sayılarındaki Artış % (EBSO. İst.)

	küçük işletmeler deki artış %	orta işletmeler, deki % artış	büyük işletme lerde % artış
1972-1975	+21	+32	200-499 saat 42 +11
1976-1979	+8	+12	-12 -6
1980-1984	+31	+13	+21 +25

(x:1980-82 için)

Yine 25 nolu tablodan çıkarılan sonuçlara bakıldığında;

1972-1975 yılları arasında orta ve büyük işletmelerdeki artış, küçük işletmelerdeki artıştan fazladır.İmalat sanayi istihdamının 1972-1975 yılları arasında özellikle orta boyutlu işletmelerdeki artışın diğer boyutlardaki işletme artışlarından fazla olduğu ayrıca, 1972-1975 döneminde 200-499 işçi çalıştıran işyeri sayısında da önemli bir artış olduğunu görmekteyiz.Dönemler itibarı ile bakıldığında ise:

1972-1975 yılları arasındaki tüm işletmelerdeki % artışların ve 1980-1984 yılları arasındaki tüm işletmelerdeki % artışların, 1976-1979 yıllarındaki tüm işletme boyutlarındaki artıştan fazla olduğu görülmektedir.Bu tabloda özellikle dikkati çeken 1976-1979 yılları arasında büyük işletmelerdeki artışın, azalış yönünde olmasıdır.

Bir diğer önemli nokta, her üç boyuttaki işletme sayısındaki artışın 1972-1975 yılları arasında, 1980-1984'e oranla daha fazla olmasıdır. (1980-1984 dönemi küçük işletmelerdeki 431'lik artış 1980-1982 esas alındığı için sağlıklı veri değildir.)Bunun nedenlerine ise sonuç kısmında değinilecektir.

iii- 1972-1975 dönemi ve 1980-1984 dönemi arasında, işyeri sayısında tüketim malı üreten sanayilerden, ara ve yatırım malı üreten sanayilere kaymadaki artışın, 1976-1979 yılları arasında, istihdamın tüketim malı üreten sanayilerden ara ve yatırım malı üreten, sanayilere kayışındaki artıştan fazla olması beklentidir.

T.26. Toplam İşyeri Sayısında Sektörler İtibari ile
Artışlar % (EBSO. İst.)

Dönemler	Tüketim Malı	Ara Malı	Yatırım Malı
1972-1975	±16.0	±13	±24
1976-1979	-7	±7	±21
1980-1984	±11	±32	±38

Görüldüğü gibi, 1972-1975 ve 1984 döneminde yatırım malı üreten işyeri sayısında önemli bir artış göze çarpmaktadır ve ayrıca bu artışlar 1976-1979 dönemindeki artıştan fazladır. Yine dönemler itibari ile bakıldığında işyeri sayısındaki artışın tüketim malı üreten sanayilerden ara ve özellikle yatırım malı üreten sanayilere kayışı da ilgi çekicidir. Ancak dönemler arasında her üç sektördeki en az artışlar 1976-1979 yılları arasında kaydedilmiştir.

a bölümü için toplam çıkan sonuç bize 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasındaki işyeri sayısındaki artışların tüketim, ara ve yatırım malı üreten sektörlerin üçü için de 1976-1979 yılları arasındaki işyeri sayısındaki artıştan her üç sektör için de fazla olduğunu göstermiştir.

Ancak sanayileşmenin işgücünde ve işyeri sayısında artışa ancak görece olarak yolağığı gözönüne alınırsa, asıl sanayileşme göstergelerinin emek cephesi açısından nitelik ve ücretlerdeki değişimler olduğu unutulmamalıdır.

b-İşgücü niteliğindeki ve istindamdaki değişimler açısından

i-Özellikle niteliklerine bakılmaksızın toplam istihdamdaki artışın 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasında, 1976-1979 yılları arasındaki artıştan fazla olması beklentidir.

T.27.İstihdamdaki Toplam artış % (EBSO İst.)

Dönemler	T,	A,	Y,	Toplam
1972-1975	÷5	÷19	÷38	÷11
1976-1979	÷3	÷5	-7	÷1
1980-1984	0	0	÷39	÷7

Burada iki nokta belirtilecektir.İlki; niteliklerine bakılmaksızın toplam işgücündeki 1972-1975 yılları ve 1980-1984 yılları arasındaki toplam artış 1976-1979 yılları arasındaki toplam artıştan fazla olmasıdır.

İkincisi ise; niteliklerine bakılmaksızın istihdam edilenler arasında, tüketimden her dönemde ara ve yatırım malına kayış vardır ve bu kayışta da 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasındaki artış, 1976-1979 yılları arasındaki kayıştaki artıştan fazla dır.

ii-Niteliklerine göre işgücü iki ana kesimde toplanabilir; Kalifiye olan ve olmayanlar.Kalifiye olan işgücü ise kendi arasında üç'e ayrılmaktadır: üst düzey (fakülte ve yüksek okul mezunları) orta düzey (lise ve dengi okul mezunları) ve ustabaşılar.

1972-1975 yılları ve 1980-1984 yılları arasında kalifiye olan ve olmayan işgücündeki toplam artışların 1976-1979 yılları arasındaki artıştan fazla olması beklentidir.

T.28. Niteliklerine Göre İşgücündeki Artış % (EBSO İst.)

	üst düzey	orta düzey	ustabaşı	düz işçi
1972-1975	÷46	÷18	-1	÷12
1976-1979	÷27	÷25	÷6	-2
1980-1984	÷14	÷21	-11	÷7

Bu denence yalnızca düz işçiler için doğrulanmıştır. Düz işçilerin 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasında sayıca artışları 1976-1979 yılından fazladır. Ancak kalifiye işgücünde 1976-1979 yılları arasındaki artışların daha çok olması dikkat çekicidir ve denence bu noktada yanlışlanmıştır.

b-Ücretlerdeki Değişmeler Açısından

T.29. Ücretlerdeki Değişmeler
1968:100 sabitfiyatlarla
(FBSO ist.)

Yıllar	Tüketim	Ara melli	Yatırım	Toplam
1972	4.98	6.27	4.95	5.24
1973	6.32	7.64	6.9	6.62
1974	8.53	10.42	9.56	9.11
1975	11.51	15.53	12.28	12.55
1976	16.55	19.3	17.07	17.34
1977	22.64	31.01	26.54	25.
1978	36.52	47.45	35.76	39.15
1979	60.66	80.15	54.51	64.37
1980	117.3	131.1	113.32	120.
1981	154.	188.	152.	161.
1982	187.	254.	199.	204.
1983	232.	309.	283.	257.
1984	309.	403.	387.	342.
1972-1975 %	+40	+49	+50	+44
1976-1979 %	+37	+47	+19	+39
1980-1984 %	-2	+14	+27	+7

i-Sektörlere bakılmaksızın toplam ortalama işçi ücretlerindeki (saat/TL) 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasındaki artışın, 1976-1979 yılları arasındaki artıştan fazla olması beklentidir.

Tablodan çıkan sonuçlar bu denenceyi yanlışlamaktadır. Toplam ortalama ücretlerde 1972'den 1984'e dek sürekli bir azalış görülmektedir. Bu sonuçlara göre ise en yüksek işçi ücreti artışının 1972-1975 döneminde olduğunu söyleyebiliriz.

ii-İşçi ücretlerindeki artışın tüketim mallarında ara ve yatırım mallarına kayışının, 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerinde, 1976-1979 yılları arasındaki kayıştaki artıştan çok fazla olması beklentidir.

Tablo bu denenceyi kısmen doğrulamakta, kısmen de yanlışlamaktadır. Her üç dönemde de ara ve yatırım malı sanayisinde ücret artışı tüketim malı sanayindeki ücret artışından fazladır. Ancak bu artışlar 1972-1975 ve 1980-1984 için yatırım mallarında en fazla iken, 1976-1979 yılında bu fazlanın ara malında olduğunu görmekteyiz. Bu noktada bu denencenin yanlışlandığını söylemek olanaklıdır.

Denencenin emek cephesi için söylenecek olan şudur;

Tüm sinamalar sonucu emek cephesinde hem işyeri sayısında hem de istihdam da 1972-1975 yılları ve 1980-1984 yılları arasındaki artışlar, 1976-1979 yılları arasındaki artışlardan fazladır. Ücretlerde ise en düşük dönem 1980-1984 yılları için yaşanmıştır. Ancak istihdam ve nitelikleri ve ayrıca işyeri sayısındaki artış açısından 1976-1979 yılının Ege Bölgesi sanayii için emek cephesinde bir durgunluğun varlığını söylemek olanaklıdır.

Ayrıca tüm sinamalarda tüketim malındansa, ara ve yatırım mallarındaki artışlarda bir canlanma vardır, ve bu canlanma (nitelik, istihdam, ve ücretler için] de kısmen) 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasında, 1976-1979 yılları arasında olduğundan daha fazladır.

Sonuç olarak denencenin emek cephesi kısmının ücretler kesimi dışında doğrulandığını söylemek olanaklıdır.

B-Sermaye Cephesi

a-Sabit Sermaye Yatırımlarındaki Değişmeler Açısından

T.30. Sabit Sermaye Yatırımları ve Reel Artışlar

1963:100 DİE Toptan Eşya İnd. ve Milyar TL Olarak
(EBSO İst.)

	1972	1975	1972- 1975	1976	1979	1976- 1979	1980	1984	1980- 1984
Tüketim	0.17	0.7	+150	0.59	1.47	-22	2.7	37.46	+364
Ara M.	1.02	1.03	-40	1.52	1.76	-63	2.82	25.71	+206
Yatırım	0.04	0.15	+150	0.28	0.58	-28	1.37	12.56	+220
Toplam	1.64	1.93	-32	2.39	3.81	-46	6.92	75.9	+267

i-1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasında toplam sabit sermaye yatırımlarındaki artışın, 1976-1979 yılındaki toplam artıştan fazla olması beklentidir.

Tablodan çıkan reel artış sonuçları bu denenceyi doğrulamaktadır. Toplam sabit sermaye yatırımlarındaki en fazla artış 1980-1984 döneminde görülmektedir. (+267) 1972-1976 yılındaki reel gerilemenin varlığı (-32) gözlenmekle birlikte bu gerilemenin 1976-1979 döneminden az olması (-46) , denenceyi doğrulamaktadır. Bilindiği gibi, sermayenin geri dönmesi ve yatırıma yönelmesi klasik az gelişmenin üzerinde önemle durdukları bir konudur. Bu yüzden sabit sermaye yatırımlarındaki 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerindeki artışlar Frank'ın kuramına yönelik eleştiriler açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

ii-Her üç dönemde de tüketim mallar grubunda sabit sermaye yatırımlarındaki artışlar, ara ve yatırım mallarına kaymaktadır. Ve ikinci olarak da bu kayıştaki artışın 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerinde, 1976-1979 dönemlerindeki

kayıştan fazla olması beklentidir.

Denencemizi, tablo, bu kısımda yanlışılamaktadır.Özel-likle 1972-1975 döneminde tüketim ve yatırım malları grubunda eşit miktarda bir artış vardır(+150), ara malı grubunda ise sabit sermaye yatırımları bu dönemde (-40)'lık bir azalış kaydetmiştir.Öte yandan her üç dönemde de ara malında sabit sermaye yatırımları açısından genel bir azalma eğilimi göze çarparken, yine her üç dönemde de tüketim malları grubuna yapılan sabit sermaye yatırımlarında büyük artışlar kaydedilmektedir.İkinci artışların, 1972-1975 ve 1980-1984 dönemleri için yatırım malları grubunda olması ilgi çekicidir.Ve denencenin bu nokta da doğrulandığını söylemek olanaklıdır.1976-1979 döneminin ise sabit sermaye yatırımları açısından en durgun ve gerileyici dönem olması da denencenin doğrulandığı bir noktayı oluşturmaktadır.

b-Teknolojik Seviyedeki Değişmeler Açısından

T.31. Çevirici Güç ve Tüketilen Elektrik Enerjisindeki
Değişmeler
(EBSO İst.)

YILLAR	Çevirici Güç				Tüketilen Elektrik En.			
	Tük.	Ara	Yat.	Top.	Tük.	Ara	Yat.	Top.
1972	100	100	100	100	100	100	100	100
1975	119	187	174	157	115	175	188	148
1972- % 1975	+19	+87	+74	+57	+15	+75	+88	+48
1976	120	193	196	161	128	216	235	179
1979	125	185	242	165	127	248	247	194
1976- % 1979	+4	-5	+23	+2	-1	+15	+5	+8
1980	150	194	300	167	129	247	294	196
1984	161	202	335	179	149	313	1236	372
1980- % 1984	+7	+4	+11	+7	+15	+27	+320	+89

i-Çevirici güç ve tüketilen elektrik enerjisi toplamındaki artışların 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerinde, 1976-1979 dönemindeki artışlardan fazla olması beklentidir.

Tablodan çıkan sonuçlara bakıldığında, toplam çevirici güçte, 1972-1975 döneminde +57'lik ve 1980-1984 döneminde +7'lik bir artış olmasına rağmen, 1976-1979 döneminde bu artış +2'de kalmaktadır.Yine aynı şekilde tüketilen elektrik enerjisinde 1972-1975 dönemindeki artış +48 ve 1980-1984 dönemindeki artış ise +89 iken 1976-1979 yılındaki artış +8'de kalmıştır.Dolayısı ile teknolojik düzeydeki gelişmeler açısından 1976-1979'un durgun bir dönem olduğunu söylemek olanaklıdır.

ii-Tüketim malı üreten sanayilerdeki teknolojik düzeydeki artıştan, ara ve yatırım malı üreten sanayiilere doğru toplam bir kayış vardır ve bu kaymada 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasındaki artışın, 1976-1979 yılları arasındaki artıştan fazla olması beklentidir.

Yine tablodan çıkan sonuçlar yukardaki denenceyi doğrulamaktadır. Her üç dönem itibari ile çevirici güç artışında tüketim malı üreten sanayilerden ara ve yatırım malı üreten sanayiilere doğru bir kayış vardır ve bu kayıştaki 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasındaki artışlar 1976-1979 yılları arasında yatırım mallarındaki artıştan fazladır. İstatistik taramalar sonucu 1979 yılında yatırım malı üreten sanayi kesimindeki "taşıt" grubundan kaynaklandığını görmekteyiz.

Tüketilen elektrik enerjisindeki artışta ise yine 1972-1975 yılları ve 1980-1984 yılları arasındaki tüketim malı üreten sanayilerden ara ve yatırım malı üreten sanayiler kesimine kayıştaki artışın, 1976-1979 yılları arasındaki ~~benzer~~ kayıştaki artıştan fazla olduğunu görmekteyiz. Burada dikkati çeken 1984 yılındaki yatırım malları grubundaki artıştır. (+320) Yatırım malları grubundaki bu artış doğal olarak toplam ortalamayı da yükseltmektedir. 1984 yıllarındaki bu artışın nedeninin istatistiklerden yapılan çıkarımlardan, yatırım malları üreten sanayi grubunda elektrik makina teçhizat grubundan kaynaklandığını gördük.

Sermaye cephesi için söylenebilecek olan, denencenin büyük ölçüde doğrulandığıdır. Şöyle ki sabit sermaye yatırımları özellikle 1980-1984 döneminde önemli artışlar kaydetmiş-

tir.1976-1979 yılları sabit sermaye yatırımları açısından durgun bir dönemdir. 1972-1975 döneminde ise, ara malları grubundaki düşüş dışında tüketim ve yatırım mallarındaki sabit sermaye yatırımlarında önemli bir artış göze çarpmaktadır.Öte yandan 1980-1984 dönemi özellikle tüketim malları sırası ile yatırım ve ara malları grubundaki sabit sermaye artışları ile dikkati çekmektedir.Genel olarak 1976-1979 döneminin durgunluğu ile denenceyi doğruladığını söylemek olanaklıdır.

C- Üretim Cephesi

Şimdiye değin anılanlardan, sanayileşme, özellikle iki departman sanayileşme için belki de en önemli gösterge olan üretim cephesinde; sırası ile üretimde yaratılan katma değer, prodüktivite ve ihracaatın yapısı incelenecektir.

a- Katma Değerdeki Değişmeler Açısından

Üretimde yaratılan katma değer output-input verilerinden çıkarılmıştır ve sanayileşme ilerlemesinde önemli bir göstergedir. Genel tablo ile 1972-1984 yılları arası katma değer artışı şöyledir:

T.32. Üretimde Yaratılan Katma Değer Milyar TL. Olarak reel artışlar için 1963 DİE Toptan Eşya End. (EBSO. İst.)

YILLAR	Tüketim	Ara Mali	Yatırım	Toplam
1972	1.9	0.8	0.4	3.1
1975	4.8	2.9	1.2	8.9
1972-1975 %	+50	+111.6	+76	+71
1976	5.1	3.8	1.7	10.5
1979	20.5	20.3	4.6	45.4
1976-1979 %	+29	+73	-19	+39
1980	41.2	34.1	10.7	86.
1984	172.4	151.6	56.6	380.6
1980-1984 %	+39	+48	+77	+47

i- 1972-1975 ve 1980-1984 yılları arasında yatırılan toplam katma değerdeki artışın 1976-1979 yılları arasındaki artıştan fazla olması beklentidir.

Tablodan çıkan sonuç bu denenceyi doğrulamaktadır. Şöyleki, toplam katma değerde 1972-1975 yılları için +71'lik, 1980-1984 dönemi için de +47'lik bir artış kaydedilmesine rağmen, bu artış, 1976-1979 yılları için yalnızca +39'da kalmıştır.

ii-Her üç dönemde de tüketim malı üreten sanayilerde yaratılan katma değerdeki artışın, ara ve yatırım malı üreten sanayilere doğru kaymış olması beklentidir.

Tablodan çıkan sonuç bu denenceyi yanlışlamaktadır. Şöyle ki; özellikle 1972-1975 döneminde ara malı üreten sanayilerin katma değerinde bir patlama kaydetmekteyiz.(+111.6 ile) Bu artış ara malı üreten sanayiler grubundaki petrol kalemindeki artıştan ileri gelmektedir.Bilindiği gibi 1974 yılında Aliağa rafinerisinin tam olarak devreye girmesi, sadece Bölge için ara malları grubunu değil, aynı zamanda Türkiye içinde ara malları grubunu etkileyen önemli bir aşamadır.

Yine 1972-1975 yıllarında Seka-Dalaman tesislerinin açılması da ara malında önemli bir artışı işaret etmektedir.

Bu temel yatırımların sonuçları ise 1976-1979 ve 1980-1984 yılları döneminde de ara malı toplam katma değer artışını etkilemiştir.Ayrıca 1976-1979 döneminde yatırım malı üreten sanayilerde %19.2 bir azalış görmekteyiz.Bu ise denencenin bu kısmını yanlışlamakta, ancak 1972-1975 ve 1980-1984 dönemindeki önemli ara mal artışları ise (1976-1979'a oranla) denencenin kısmen doğrulanmasını getirmektedir.

b-Prodüktivitedeki Değişmeler Açısından

Prodüktivite'deki artışlar, özellikle de tüketim malı grubundan ara ve yatırım malı grubuna kayan artış miktarları sanayileşmedeki önemli göstergelerden birisidir.

T.33. Ege Bölgesi İmalat Sanayinde Prodüktivite Artışı
K.D./İşçi Saati TL.-saat
Reel Artışlar için:1963:100 DİF Toptan Eşya end.
(EBSO İst.)

	1972	1975	1972-1975	1976	1979	1976-1979	1980	1984	1980-1984
T	17.9	55.7	+80	54.	201.5	+20	428.	1444.	+12
A	24.3	93.1	+122	104.	558.7	+71	1008.	3563.	+17
Y	23.5	61.8	+52	78.	231.6	-5	588.	2081.	+17
T	19.9	65.1	+90	68.	287.6	+35	579.	2012.	+15

i-Sektörüne bakılmaksızın toplam prodüktivitede 1972-1975 ve 1980-1984 yıllarındaki artışların, 1976-1979 yılı arasındaki artıştan fazla olması beklentidir.

Tablomuz bu denenceyi yanıtlamaktadır.Toplam prodüktivitede , 1972 yılından son yıllara dek sürekli bir düşüş vardır.Bu anlamda en yüksek prodüktivite artışı 1972-1975 döneminde yaşanırken, 1980-1984 döneminde en düşük artış (+15) yaşanmaktadır.

ii-Her üç dönemde de prodüktivite artışında, tüketim malı üreten sanayilerden, ara ve yatırım malına doğru bir kayış olması beklentidir.Ek olarak bu kayışlardaki artışın 1972-1975 ve 1980,1984 dönemlerinde 1976-1979 döneminden fazla olması beklentidir.

Ancak tablo bu denenceyi de yanlışlar pözükmektedir. Şöyle ki her üç dönemde de ara malı oldukça yüksek artışlar kaydetmekte ve yatırım malındaki artışlar (+ 52 ile) 1972-1975 döneminde en fazla olmaktadır. 1980-1984 dönemi ara ve yatırım mallarındaki artışın eşit (+17) ve tüketim malındaki produktivite artışından fazla (+12) olduğu bir dönemdir.

1976-1979 dönemi ise artış ve azalışlar açısından, daha önce incelenen cephelerden farklı olarak, tutarsız bir dönem görünümündedir. Özellikle bu dönemde ara malı artışı (+71) ifri gecicidir.

Ancak istatistik verilerin taranmasından çıkan sonuçlara bakıldığında, 1972-1975 döneminde ara malında devreye giren Aliağa ve Saka-Dalaman kuruluşlarının artışları yarattığı ve her üç dönem boyunca da bu artış sürdürdüğü görülmektedir. Birer kamu kuruluşu olan bu iki tesisin produktiviteye katkıları saptandığında ve toplamdan çıkarıldığında ise sonuçların beklenen düzeyde oldukları görülmektedir.

c-İhracaatın Yapısındaki Değişmeler Açısından

Veri alınan merkezin, (bu çalışma için Ege Bölgesi) ihracaatı içinde, tüketim malı üreten sanayi ürünleri ihracaatından ara ve özellikle yatırım malı üreten ürünlerin ihracına yönelinmesi önemli bir sanayileşme göstergesidir.

T.34. Ege Bölgesi İhracaat Yapısı-milyon Dolar Olarak
1972:100
(EBSO İst.)

	1972	1975	1972-1975	1976	1979	1976-1979	1980	1984	1980-1984
T	19.	41.	+118	55.5	100.3	+81	83.4	182.2	+118
A	12.4	37.5	+202	41.9	28.3	-32	73.9	197.2	+167
Y	0.06	0.6	+900	1.5	3.9	+60	12.4	46.1	+271
Top.	21.5	79.2	+268	98.9	132.5	+34	169.7	426.2	+151

i-Dönemler itibari ile toplam ihracaattaki artışa bakıldığında, 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerindeki toplam ihracaattaki artışın, 1976-1979 yıllarından fazla olması beklentidir.

Tablodan çıkan sonuçlar bu denenceyi doğrulamaktadır. 1972-1975 döneminde ihraç edilen ürünlerde +268'lik bir artış ve 1980-1984'te ise +151'lik bir artış gözlenirken 1976-1979 döneminde bu +34'te kalmıştır.

ii-Her üç dönemde de ihracaat, tüketim mallarından ara ve yatırım mallarına doğru bir kayış vardır. Ve bu kayıştaki artışların 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerinde, 1976-1979 döneminde olduğundan fazla olması beklentidir.

Tablo genelde bu denenceyi de doğrulamaktadır. Şöyle ki; 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerindeki ara ve özellikle yatırım malı ihracaatındaki artışlar tüketim malı

ihracaatından fazladır.1972-1975 döneminde yatırım malındaki +900'lük artışın 1973 dönemindeki yatırım malları grubu içindeki taşıt sanayi ve elektrikli makina teçhizat sanayiinden ileri gelmiş olması ilginç ve önemli bir bulgudur.Yine 1972-1975 dönemindeki ara malı ihracaatındaki +202'lük yükselme petrol ve kimya sanayi grubundan gelmektedir.

Son olarak ihracaat denencesi için 'doğrulanma' biçimli sonuç verilebilir.1976-1979 dönemi diğer iki döneme oranla düşük artışların gerçekleştirildiği bir durgunluk dönemidir ve bu da Ege Bölgesinde üretimin ihracaata yönelişi hakkındaki denenceyi tamamiyle doğrular niteliktedir.

Denencenin tamamı için sonuçları şöylece toparlayabiliriz;

Önceden de anıldığı gibi Ege Bölgesi imalat sanayinin Türkiye içindeki payı 1972-1984 yılları için yatırımlarda %6.2, katma değerde %11, istihdamda %5.9 ve ihracaatta ise %15.9 oranlarındadır.Bölgenin payı yıllar itibari ile hemen her kalemde kendi içinde tutarlı yerler işgal etmekte ve anormal iniş çıkışlar fazla göze çarpmamaktadır.

A.G.Frank'ın kriz üzerine geliştirdiği savların sınanması temelinden yola çıkarak ve 1972-1975, 1976-1979, 1980-1984 olmak üzere Bölge imalat sanayin üç döneme ayırarak yapılan araştırma bulgularını şöylece özetlemek olanaklıdır:

1972-1975 dönemi, emek cephesinde, işyeri sayısındaki artışlar açısından orta ve özellikle 200-499 işçi çalıştıran işyerlerine kayıhta artışların görüldüğü ve bu artışın da önemlidir ki, yatırım malları grubunda arttığı bir dönemdir.

Yine emek cephesinde toplam istihdamda (prodüktivite, katma-değer ve ihracaat artışları ile orantısız da olsa) +11'lik bir artış kaydedilmiş, bu artış 1972-1975 döneminde özellikle üst düzey elemanlar üzerinde yoğunlaşmıştır.(+46) Yine emek cephesinde ücretler açısından en yüksek artışların olduğu dönem 1972-1975 dönemidir ve bu artışlar ise özellikle ara ve yatırım malları grubunda fazladır.

1980-1984 döneminde emek cephesinde, işyeri sayısında da 1972-1975 dönemine benzer bir toplam artış (+23) ve bu artışın da özellikle büyük işletmelerde yoğunlaşması ile karşılaşmaktayız.1980-1984 dönemi işyerleri artışı özellikle yatırım ve daha sonra da ara malı grubu ile önem kazanmaktadır.

Yine 1980-1984 dönemi toplam istihdamda fazla olmayan (+7) bir artış görmekteyiz ve bu artışın ise özellikle yatırım malları grubunda (+39) ve orta düzey kalifiye işgücünde toplanması (+21) önemlidir.Ücretlerde ise 1980-1984 dönemi en az artışların olduğu dönemdir ve bu artışlarda +27'lik artış ile yatırım mallar grubu başta gelmektedir.

1976-1979 dönemlerine gelindiğinde ise, emek cephesinde (ücret artışları dışında) genel bir durgunluk göze çarpmaktadır.İşyeri sayısındaki toplam artışlar +6'da kalırken, artış daha çok orta büyüklükteki işletmelerde (+12) ve yatırım mallar grubunda (+21) toplamaktadır.Toplam istihdamda bu dönemde +1'lik son derece az bir artışla karşılaşıyoruz ve bu istihdam'ın özellikle üst düzeyde (+27) ve ara mallar grubunda olması (+5) ilgi çekicidir.Ücretlerde ise artışlar

1980-1984 döneminden fazla oluşu ile (+39) dikkati çekmektedir.ve bu ücret artışları özellikle ara malı grubunda (+47) toplanmaktadır.

Sonuç olarak emek cephesinde 1976-1979 yıllarının durgunluk niteliği ile dikkati çekmesi, denenceyi doğrular niteliktedir.

Sermaye cephesinde ise, sabit sermaye yatırımlarında oldukça ilginç değişmeler göze çarpmaktadır.

1972-1975 dönemlerinde toplam reel sabit sermaye yatırımlarında +32'lik bir gerileme göze çarparken, bu dönemdeki en büyük artışlar +150 ile tüketim ve yatırım malları grubundadır.Ara malı grubunda ise +40'lık bir gerileme gözükmektedir.Her ne kadar 1973 yılında devreye giren Aliaga ve Seka işletmeleri (cari fiyatlarla) 1972-1975 sabit sermaye yatırımlarında +4350'lik bir artış vermekte ise de, bu yatırımlar 1972 esas alındığında görülmediğinden, +40'lık azalmansağlıklı bir veri olacağından kuşku yoktur.Öte yandan teknolojik olarak değişmelerde 1972-1975 dönemi önemli gelişmeler kaydetmiştir.

1980-1984 dönemi ise sabit sermaye yatırımları açısından oldukça önemli reel artışlar göstermektedir.Bu dönem yatırımları diğer iki dönemden fazladır ve özellikle de tüketim malları grubunda toplanmıştır.(Buna nedenlerle sonuç yerine kısmında değinilecektir.)

1980-1984 dönemi yatırım malı ve ara malı yatırımları açısından da önemli gelişmelerin kaydedildiği bir dönemdir.Teknolojik yenilenme açısından ise 1980-1984 dönemi

gelişmelerin kaydedildiği bir dönemdir ve bu yenilenmeler, özellikle yatırım malları grubunda toplanmaktadır.

1976-1979 dönemi ise, yatırımlar açısından önemli durgunlukların yaşandığı bir dönemdir. Toplam, ara, yatırım ve tüketim malları grubunda sabit sermaye yatırımlarının bu dönemde büyük azalışlar kaydettiğini görmekteyiz. Teknolojik açıdan yenilenmeler 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerine oranla düşük rakamlarla kendisini göstermektedir.

Sonuç olarak denencemiz sermaye cephesinde de doğrulandığını söylemek olanaklıdır. 1976-1979 dönemi sermaye için oldukça verimsiz ve durgun bir dönemdir.

Üretim cephesinde denenceye bakıldığında ise;

1972-1975 dönemi toplam katma değerde +71'lik bir artış göstermektedir ve bu artış +111.6 ile ara malı grubunda toplanmıştır. Ancak gerek bu bölümde, gerekse üretim cephesinin incelenen diğer bölümlerinde gözardı edilmemesi gereken; 1973'te devreye giren Aliğa ve Seka kuruluşlarının varlığıdır. Ara malları grubunu bölgede değil tüm Türkiye'de etkileyen bu iki kamu kuruluşunun payları toplam ara malından çıkarıldığında ise sağlıklı veriler elde etmek olanaklı olacaktır. Diğer yandan bu dönemdeki yatırım malları grubundaki katma değer artışları da (+76) önemli bir veridir. Prodüktiviteye bakıldığında ise, her üç döneminde en önemli artışın bu dönemde olduğunu görmekteyiz. (+90) Yine ara mallar grubunda yoğunlaşan prodüktivite artışları (+122) önemli ve yanıltıcıdır. Öte yandan, 1972-1975 dönemi ihracaatta önemli bir artışın kaydedildiği (+268) ve bu artışın yatırım mallar grubu içinde yoğunlaştığı (+900) bir dönemdir. Yatırım malı grubu

içindeki taşıt ve elektrikli makina-teçhizat grubunun bu artışı yaratması ise önemli bir gösterge olma niteliğindedir.

1980-1984 dönemi ise, katma değerde toplam olarak +47 lik bir artış göstermektedir. Bunun +77'sinin yatırım malları ve +48'inin ise ara mallar grubunda toplanması önemlidir. Pro- dükktivitede ise 1980-1984 döneminde +15'lik bir artış görül- mekte ise de, bu diğer iki dönem toplamlarından azdır. (Bunun nedenlerine sonuç yerine bölümünde değinilecektir) Bu artışın ise +17 ile ara ve yatırım malları grubunda toplandığını gör- mekteyiz. Diğer yandan 1980-1984 döneminde ihracaatta (uygula- nan yeni ekonomi- politikaya da bağıntılı olarak) önemli ar- tışların görülmesi beklenirken, beklenen artışın 1972-1975 dönemlerinin rakamlarına yakın olması ilgi çekicidir. Bu dö- nemde toplam ihracaata +151'lik bir artış yaşanırken, artı- şın önemli bir bölümü +271'lik artış rakamı ile yatırım mal- ları grubunda toplanmaktadır.

1976-1979 dönemine gelindiğinde, üretimde yaratılan katma değerde diğer dönemlerden büyük bir artış (+39) görül- mektedir ve özellikle yatırım malı grubunda +19.2'lik bir a- zalış göze çarpmaktadır. 1973'te devreye giren Aliğa ve Pet- kim kuruluşlarının ara malındaki etkisi 1976-1979 döneminde de sürmekte olduğundan +73'lük artış yanıltıcı olacaktır. Pro- duktivitede ise 1980-1984 döneminden fazla ve 1972-1975 döne- minden az bir artış göze çarpmaktadır. Yine ara malı grubunda- ki +71'lik artış dikkate alınmadığında, tüketim malı grubu- nun bu dönemdeki en fazla prodüktivite artışını gerçekleştir- diğini söylemek olanaklıdır. İhracaatta ise en az artışlar bu

dönemde (+34) gerçekleştirilmiştir. Ancak bu artışların tüketim ve yatırım grubunda toplandığını da söylemek olanaklıdır.

Üretim cephesi toplam sonucu içinde 1976-1979 döneminin diğer iki döneme oranla daha durgun bir dönem olduğunu söyleyebiliriz. Denencenin üretim cephesi de bu açıdan (nedenlerine daha sonra değinilecek olan dalgalanmalar dışında) doğrulanmıştır.

Ege bölgesi imalat sanayinin 1972-1975 ve 1980-1984 dönemlerinde gelişmiş ülkelerin krize girdikleri bu dönemlerde, bu krizden çıkılarak zincirin halkalarının sıkıldığı bir dönem olan 1976-1979 dönemine oranla belirgin gelişmeler gösterebilmiş olması, A.G.Frank'ın bu konudaki gelişmenin olanaksızlığı savını yanlışlar niteliktedir. Klasik azgelişme- ci yaklaşımların temel doğruları sınanan dönemlerle ilgili bulgularda kendini göstermiştir.

Veri olarak alınan alanın bir bölge olması ise, araştırmanın hem bu alanda tekil bir örnek olması açısından avantajı, hem de verilerin genellenemezliği açısından dezavantajı olarak kabul edilebilir. Yukarıda anılan dezavantaj yüzünden sava ilişkin sınanma sonuçları genellenemez nitelikte kalmaktadır.

Buna benzer araştırmaların, başka bölge ve ülkelerde gerçekleştirilmesi ile ileride genellemelere gitmek olanaklı olabilir.

SONSÖZ YERİNE

Bu çalışmada ele alınan ve az gelişmiş bir ülkede kapitalist yoldan sanayileşmenin olabirirliğine ilişkin yukarıda derlenen veriler, sonuçlar itibarı ile az gelişmiş bir ülkenin gelişmiş ve yurt düzeyinde ağırlıklı bir bölgesinde, yerli sanayi burjuvazisinin, uluslararası tekerci kapitalizm'in bunalım dönemlerinde belirli çıkışlar yapabileceğini ortaya koymuş bulunmaktadır. Pre-industrial yapıdan endüstrileşmeye geçişte temel ölçütler; iç pazardan dış pazara yönelik olma, emek yoğun teknolojiden sermaye yoğun teknolojiye geçiş, küçük ölçekli sanayiden orta ve büyük ölçekli sanayi kuruluşlarına kayma ve tüketim malından ara ve yatırım malı üretimine geçiş olarak sıralanabilir. Çalışmanın 1972-1984 dönemi için verdiği yanıt, Ege Bölgesi'nin endüstrileşmekte olduğudur. Bu serimlerden sonra, ilerideki çeşitli düzey çalışmalarına da ışık tutabileceğine inanarak bir soru sormak gerekiyor: İngilizlerin ünlü deyimi ile "and, So What?" (Evet, peki sonra?..)

Az gelişmiş bir ülkede saptanabilen resmi istatistik bilgilerin yetersizliği ve fazlaca güvenilir olamayışları bir yana, diğer bir temel sorun, az gelişme teorilerinin de temel ölçütlerde sanayileşmeyi irdelerken modernleşmecilerin kullandıkları ölçütlerin bir kısmını kullanmak zorunda olmalarının araştırmayı etkileme gücü ve etki yönüdür. (Örneğin sabit sermaye yatırımları ve ücretlerdeki azalışlarda bu çalışmada ortaya çıkan sorular, yukarıdaki sorunun bir göstergesi sayılabilir.) Ayrıca görelî ölçütler kullanmak (örn: büyük-orta-

küçük işletmeler için temel alınan ölçütler her ülke için farklı boyutlar içerecektir, benzer olarak ihracaattaki artışların, reel olarak ölçüldüklerinde dahi, uluslararası planda değeri nedir ya da göreceli sermaye yoğun teknolojiye geçişin ölçütü nedir? vb.)Uluslararası karşılaştırmalarda aydınlatıcı yanıtlar edinmek bir yana, araştırmacıyı yanıltıcı olabilmektedir ve bu sorun bir "kaos"tur.

Bundan başka bilindiği gibi, bağımlılık sabit veri alındıktan sonra; 'azgelişmiş bir ülkenin sanayileşmede süreç içinde A konumundan A' konumuna gelmiş olması, B gelişmiş ülkesinin aynı zaman süreci içinde B' konumuna geldiği' gerçeği gözden kaçırılmaz. "Ekonominin bağımlılığı büyümediği anlamına gelmez yalnızca bu büyümenin belirli bir yapıyı sürdürmesi anlamına gelir." (Keyder, 1982, s:10.) Sanayileşme belirli bir süreç içerisinde ve teknolojik yenilenmelerle kendisini gösteren zaman boyutlu bir ilerleme ise; azgelişmiş bir ülkenin bağımlı olduğunda da sanayileşme açısından çeşitli atılımlar gerçekleştirmesi evrimsel gelişme çizgisi içinde zaten olağandır.Toplumbilimciye düşen görev; süreç içinde ortaya çıkan sanayileşme olgusunun yapısal analizini gerçekleştirmektir.

Şimdiye değin bu konularda savunulan temel savlardan bir kısmı; azgelişmenin uluslararası tekelleşen kapitalizm tarafından ortaya çıkarılan bir çarpık yapı olduğunu, bir kısmı ise; kapitalizmin gereklerini yeterince yerine getiremediğinden dolayı azgelişmenin geliştiğini ileri sürmekte. Görüldüğü gibi her iki tezde de kapitalizm ve azgelişme kavramla-

rı iyi/kötü,doğru/çarpık türünden değer yargıları taşımaktadır. Oysa toplumbilimci için çözümlenmesi gerekli olan sorun;değer yargılarını bir yana bırakarak,olabildiğince varolanın nasıl oluştuğunu ve 'patolojik' kabul ediliyorsa çözümlerini aramaktır.

Kanımızca azgelişmiş ülkelerde kapitalist yoldan sanayileşme ve sorunların çözümüne ilişkin temel savlardan en tutarlı ve analitik çözümlemelere girişeni; eklemleme yaklaşımçılarıdır.

'İç ve dış dinamiklerin karşılıklı etki-tepki ilkeleri ile ülkeyi denetledikleri' savından yola çıkan eklemlemeci yaklaşım,azgelişmiş kapitalist ülkeler için 'yeni devralınan toplumsal biçimler ile eskinin içiçeliğini' önermektedir.Dolayısı ile bu toplumlar,pre-kapitalizmden kapitalizme geçtiği halde,bu süreç pekçok kapitalist ülkenin geçtiği yollardan farklı bir nitelik alacaktır.Geçişin bu farklılığı azgelişmiş her bir ülkenin tikel (özgün) yapılar olacağı anlamına gelmez.Herbir ülkenin kendi tarih,kültür ve sosyo-ekonomik yapılarından dolayı farklı biçimlerde etkilenererek özgün yapılar oluşturma olgusu bir gerçektir,ancak ortak özellikleri ve yapılanmaları barındıran tikelliklerin de evrensellikleri sözkonusudur.

İlginçtir,hem Baran'da hem de Moore'da konuya tikel olan açısından yaklaşımları bulabilmekteyiz: "Yani,belli bir zamanda gelişmişlik aşaması ülkeden ülkeye değişecektir.Demek oluyor ki zamana ve ülkeye bakmaksızın uygulaması yapılabilecek genel bir formül yoktur."(Baran,1974, s:39)

"Problem karmaşıktır ve çözümler tüm yer ve zamanlar için kalıpçı bir anlayışla düşünülemez."(Moore, 1963, s:90.)

Yine de bu konudaki çeşitli yaklaşımların henüz kuram olma aşamasına gelmediklerini, alandaki çalışmaların zamanla değişik boyutlar önermeleri yüzünden son sözün söylenmemiş olduğunu eklemeliyiz. Az gelişmiş ülkelerin dünya ile birlikte sürekli devinim içinde olmaları, alanı hem ilginç kılmakta, hem de çalışmaları zorlaştırmaktadır.

Bu ülkelerin toplumbilimcilerine çok fazla görev vardır: Dünyada yaşanan çok yönlü etkileşimleri dikkate alarak ve ideolojizmden sıyrılarak ülkelerini analiz etmek ve önceden öne sürülmüş savları dikkatle ayıklayarak. Son söz olarak;

Dün ile birlikte gitti

cancağızım

Ne varsa düne ait

Şimdi yeni şeyler söylemek lazım.

(Mevlanâ)

ARAŞTIRMANIN ÖZETİ

Kalkınma ve gelişmenin, sanayileşme kavramından ayrı olarak düşünülemediği günümüzde, sosyologların konuya ilişkin analiz ve çözüm önerileri iki ana başlık altında toplanabilir: idealist görüşün gelişme sosyolojisindeki düşümeşleri olan modernleşmeciler, kapitalizm-kalkınma ve sanayileşme kavramlarını eşanlamlı olarak kullanmakta ve gelişmeyi 'modern' olma aşamasında sonlanan düz evrimci bir çizgi biçiminde yorumlamaktadırlar. Radikal görüş ise, 1960'lara kadar etkililiğini sürdüren modernleşmeci yaklaşımcılara karşı çıkışını 'az gelişmiş ülkelerde sanayileşme ve kalkınma'ya ilişkin yaptığı analitik ve pörpül çalışmalarla sürdürmektedir. Radikal görüş, modernleşmecilere eleştirilerini özellikle Baran, Sweezy ve Dobb'ın çalışmaları ile yoğunlaştırmıştır. Baran, Sweezy ve Dobb'ın incelemeleri ile yola çıkan radikal gelişme sosyologlarının en önemlileri; A.G. Frank, I. Wallerstein ve S. Amin'dir. Ne ki radikal görüşün, 1960'lardan sonra büyük dönüşümler geçirmekte olan AGÜ lerin sanayileşmelerine ilişkin çalışma ve yorumları, 1970'lerde yine klasik radikalizmden temel aldıklarını savunan bir dizi sosyolog tarafından eleştirilmiştir. Gelişme sosyolojisi alanında radikal paradigma dahilinde günümüzde devam eden tartışmanın özü; kapitalist yoldan sanayileşmeye çalışan AGÜ lerde kapitalizmin 'var'lığı, niteliği ve sanayileşmenin yapısal

sorunlarına iliskindir.

Tartiflmalar üg soruya yanıt arama kaypısından doğmaktadır:

a-AGÜ lerin tarihsel gelişmesi, buğünün kapitalist ülkelerinin geçtikleri yoldan mı geçecektir?

b-AGÜ lerde kapitalist yoldan gelişme ve sanayileşme olanaklı mıdır?

c-Bu ülkelerin gelişmesinde içsel etkenler mi, yoksa dünya sisteminden kaynaklanan dışsal etkenler mi belirleyicidir?

İlk soruya tüm radikal sosyoloğların verdiği ortak yanıt 'Hayır' dır.Dünya kapitalist sisteminin geliştirdiği uluslararası işbölümü gerçevesinde,artık hiçbir ülkenin tek başına ve bağımsız olarak ne vorumlanması ne de ekonomisini düzenlemesi olanaklıdır. Buna bağılı olarak da geçmişte kapitalist aşamayı gerçekleştirebilmiş ülkelerin içinde bulunduğu dönemle şu anki ülkelerarası ilişki ve bağlantılar farklı olduğundan,AGÜ lerin kapitalistleşmesi buğünün kapitalist ülkelerinden farklı yoldan geçerek gerçekleşecektir.

Ancak AGÜ lere ilişkin analiz ve çözüm önerileri farkları daha sonra,özellikle de son iki soruya yanıt aranırken tartiflmaların belirginleşmesine den olmuştur.Emanuel, Frank ve Amin'in oluşturdukları bağımlılık okulu,dışsal etkenlerin önemini çok fazla vurgulayarak,azgelişmenin kısırdöngüülüüğü

noktasında saplanmışlardır. Laclau, Mouzelis, Taylor ve Bernstein ise kapitalist yoldan sanayileşme ve kalkınmaya ilişkin atılımlarda ülkenin içsel dinamiklerinin fazlaca gözardı edildiğini vurgulayarak, bu yönde kendi kuramlarını destekleyici çalışmalar yapmışlardır.

Ne ki, 1980'lerde bile konu tam anlamı ile açıklığa kavuşmamıştır ve A.G.Frank'ın görüşleri özellikle az gelişmişliğin çemberinin kırılmasına ilişkin umutsuz tavırları ve dışsal öpelerin baskınlığını vurgulaması günümüzde de radikal gelişme sosyolojisi alanında geçerliliğini korumaktadır.

Konuyu açıklığa kavuşturmak için yapılan hemen tüm çalışmaların ortak giriş sorusu: az gelişmiş bir ülkede sanayi burjuvazisinin varlığı ve niteliği nedir? sorusudur. Bu çalışmada da, az gelişmiş bir ülke -Türkiye- nin sanayileşmekte olan bir bölgesinde, özellikle ikinci departman sanayinin niceliği ve niteliği sorgulanmaktadır. Bu amaçla 1972-1984 dönemi Frank'ın 'dünya krizi' tezlerinden hareketle üç bölüme ayrılmıştır:

1972-1975 : Dünya gelişmiş ülkelerinin bunalımda olduğu ve AGÜ lerin take-off'larını yapabilecekleri bir dönem olarak ele alınmıştır.

1976-1979 : Gelişmiş ülkelerin toparlandıkları ve zincirin halkalarının kapandığı bir dönemdir. AGÜ lerin bu dönemde sanayileşme açısından bir durgunluk içinde olmaları beklenilir.

1980-1984 : Gelişmiş ülkelerin bunalım dönemi-
dir ve AGÜ lerin take-off'larını yapabilmeleri için
uygun bir dönemdir.

Yukarıdaki dönemler itibarı ile yapılan ince-
lemelerde, Ege Bölgesi sanayileşmesinin 1972-1975 ve
1980-1984 dönemlerinde, 1976-1979 dönemine oranla
belirgin bir gelişme gösterdikleri saptanmıştır.

Dolayısı ile içsel dinamiklerin dışsal dinamik-
ler karşısında önemsiz kaldığına ilişkin A.G.Frank'ın
tezinin, Ege Bölgesi sanayileşmesi için yanlışlandığını
söylemek olanaklıdır.

ARAşTIRMACININ ÖZGEÇMİşİ

1960 Ankara doğumluyum.1984 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Sosyoloji Bölümünü bitindim.1984 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Kurumlar Sosyolojisi Anabilim Dalında yüksek lisans eğitime bağladım.Halen aynı üniversitenin Edebiyat Fakóltesi Sosyoloji Bölümü araştırma görevlisiyim.

KAYNAKÇA

MODERNLEŞMEÇİ YAKLAŞIM

ANDERSON, P., "Modernity and Revolution", New Left Review, vol. 144, 1984.

BALANDIER, "Socio-Cultural Unbalanced and Modernization in the Underdeveloped Countries", (ed.) Eisenstadt, Reading in Social Evolution and Development, Pergamon Press, London, 1970.

BENDIX, R., "Sanayileşme, Modernleşme, Kalkınma", (der.) Sezal, Sosyoloji Yazıları, Uludağ Ün.Yay., Bursa, 1983.

EISENSTADT, S., Modernization; Protest of Change, Englewood Cliff, N.J., Prentice Hall, 1966.

EISENSTADT, S., Readings in Social Evolution and Development, Pergamon Press, New York, 1970.

EISENSTADT, S., Tradition, Change and Modernity, Wiley, New York, 1973.

HOSELITZ, B.F., "Non-Economic Barriers to Economic Development", Economic Development and Cultural Change, 1, No:1, 1952.

HOSELITZ, B.F., "Non-Economic Faktors in Economic Development", American Economic Review, 47, May 2, 1957.

HOSELITZ, B. and MOORE, W., Industrialization and Society, UNFSCO, Paris, 1963.

LERNER, D., The Passing of Traditional Society, Free Press, Glencoe, 1958.

LEVY, M.J., Modernization and the Structure of Societies, Princeton Un.Press, New Jersey, 1966.

LEWIS, B., The Emergence of Modern Turkey, Oxford Un. Press,
London, 1961.

MAZRUI, A., "Sosyal Darwinizmden, Günümüz Modernleşme Teori-
lerine: Bir Tahlil Geleneği", (der) Sezal, İ., Sosyoloji
Yazıları, Uludağ Un. Yay., Bursa, 1983.

MOORE, N.E., Labor Commitment and Social Change in Developing
Areas, Social Science Research Council, New York,
1960.

MOORE, W.F., Social Change, Prentice Hall inc., Englewood Cliffs,
New Jersey, 1963.

MOORE, W.F., Order and Change, Wiley, New York, 1967a.

MOORE, W.F., ed. Readings on Social Change, Prentice Hall inc.,
Englewood Cliffs, New Jersey, 1967b.

NASH, M., Maching Age Maya, The Un. of Chicago Press, Chicago, 1967.

SJOBERG, G., The Preindustrial City, Free Press, New York, 1966.

SMELSER, "The Modernization of Social Relations", (ed)
Weiner, Modernization, Basic Books INC., New York,
1965.

TÜTENGİL, C.O., Azgelişmenin Sosyolojisi, Ülken Yay., İst., 1980.

AZGELİŞME KURAMLARI

ABROMOWITZ, M., "Economics of Growth" (ed.) Haley, B.F., A Survey
of Contemporary Economics, vol. 2, 1956.

ALAVI, H., "The Structure of Peripheral Capitalism", (ed.) Alavi
Shanin, Introduction to Sociology of Developing
Countries, M.R., New York, 1982.

AMIN, S., "Accumulation on a World Scale: A Critique of the
Theory of Underdevelopment", M.R.P., New York,
1974.

- AMIN, S., "Universality and Cultural Spheres", M.R.P.,
vol. 28, No:9, 1977.
- AMIN, S., "The World Crisis of the 1980's", M.R.P., vol. 33
No:2, 1981.
- AMIN, S., "The Struggle for Control of the World Capitalist
Economy", M.R.P., vol. 34, No:1, 1982.
- AMIN, S., "A.G. Frank and the Crisis", M.R.P., vol. 35, No:6,
1983.
- BABY, J., Kapitalist Ekonominin Tenkidi, Sosyal Yay., 1st.,
1963.
- BARAN, P., Büyümenin Ekonomi Politikası, May Yay., 1st., 1974.
- BARAN, SWEETZ, Monopoly Capital, Penguin, London, 1966.
- BARAN, MAGDOFF, SWEETZ, Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı, Bilgi
Yay., Ankara, 1975.
- BAŞKAYA, F., Azgelişmişliğin Sürekliliği, Kaynak Yay.,
Ankara, 1986.
- BERNSTEIN, H., Underdevelopment and Development: The Third
World Today, Penguin, London, 1973.
- BERNSTEIN, H., "African Peasantries: A Theoretical Framework",
The Journal of Peasant Studies, vol. 6, No:4,
1979a.
- BERNSTEIN, H., "Sociology of Underdevelopment vs. Sociology
of Development" Development Theory: Four Critical
Studies, Frank-Cass, London, 1979b.
- BERNSTEIN, H., "Industrialization, Development and Dependence",
(ed.) Alavi-Shanin, The Sociology of Developing
Countries, M.R., New York, 1982.

BERNSTEIN, H., NICOLAS, N., "Pessimism of the Intellect,.

Pessimism of the Will? A Response to G. Frank",
Development and Change, vol. 14, No:4, 1983.

BRENNER, R., "The Origin of Capitalist Development: A Critique
of Neo-Smithian Marxism", N.L.R., No:104, 1977.

COPPENS, H., "Frank's Crisis", Development and Change, vol.15,
No:2, 1984.

CORDASO, F., "Dependency and Development in Latin America",
N.L.R., No:74, 1972.

ÇELİKBİ, N., "Azgelişmiş Bir Toplum İçin Bir Kavramsal Model
Denemesi", Seminer, Aralık-Ocak, s:2/3, İzmir,
1984.

DOBB, M., Studies in the Development of Capitalism, RKP, London,
1946.

DOBB, M., Kapitalizmin Dünü ve Bugünü, İletişim Yay., İst., 1985.

EMMANUEL, A., Unequal Exchange, N.L.B., New York, 1972.

ERSOY, M., "Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler
ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin
Modellen", (der.) Ersoy, Üretim Tarzlarının
Eklemlenmesi Üzerine, Birey ve Toplum Yay.,
Ankara, 1984.

FOSTER-CARTER, A., "The Modes of Production Controversy",
N.L.R., No:107, 1978.

FOSTER-CARTER, A., "Eklemlenmenin Eklemlenmesi" (der.) Ersoy,
Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine, Birey
ve Toplum Yay., Ankara, 1984.

FRANK, A.G., "Capitalism and Underdevelopment in Latin America",
M.R.P., New York, 1967.

- FRANK,A.G.,Latin America,Underdevelopment or Revolution,
M.R.,New York,1969.
- FRANK,A.G., "Global Crisis and Transformation",Development
and Change,vol.14,1983a.
- FRANK,A.G., "Dünya Sistemi Bunalımda"? der. Zarakolu,
Dünya Ekonomisi Bunalım ve Siyasal Yapılar,Belge
Yay.,İst.,1983b.
- FRANK,A.G., "On a Loosing Sight Of the Forest for Looking
at the trees",Development and Change,vol.15,No:3
1984a.
- FRANK,WALLERSTEIN,AMIN,ARRIGHI,Genel Bunalımın Dinamikleri,
Belge Yay.,İst.,1984b.
- FURDATO,A.,Development and Underdevelopment,University of
California Press,Berkeley,1971.
- GÜLALP,H.,Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi,Birikim
Yay.,İst.,1979.
- GÜLALP,H., "Frank and wallersteien Revisited",Journal of
Contemprorary Asia,vol.11,No:2,1981.
- GÜLALP,H.,Gelişme Stratejileri ve gelişme İdeolojileri,
Yurt Yay.,Ankara,1983.
- GÜLALP,H., "Bağımlılık ve Dünya Sistemi Teorileri;Frank ile
Wallerstein'in Eleştirisi,11.Tez,3,İst.,1986.
- KERR,DUNLOP,HARBISON,MYERS, "Sanayileşmenin mantığı",der
Sezal,Sosyoloji Yazıları,Uludağ Un.,Yay.,Bursa,1983.
- LACLAU,E., "Feudalism and Capitalism in Latin America",
N.L.R.,No:67,1971.
- LACLAU,E.,Politics and ideology in Marksist Theory,
N.L.B.,New York,1977.

- LALL, S., "Is 'Dependence' a Useful Concept in Analysing Under-Development?" *World Development*, vol. 3, no: 11-12, 1975.
- LEVINE, D.P., "The Theory of the Growth of the Capitalist Economy", *Economic Development and Cultural Change*, 1975.
- MacEVAN, A., "New Light on Dependency and Dependent Development?" *M.R.*, vol. 134, No 98, 1983.
- MANDEL, E., "Yarı Sömürge Ülkeler ve Yarı Sanayileşmiş Egemenlik Altında Ülkeler", *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler*, (içinde) İzzetin Yay., İst., 1985.
- MANN, S.A., DICKINSON, J.M., "Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 5, No: 4, 1978.
- MARX, K., *Kapital*, 1., Sol yay., Ankara, 1979.
- MOUZELIS, N., "Ideology and Class Politics: A Critique of Laclau", *N.L.R.*, no: 112, 1978.
- MOUZELIS, N., "Peasant Agriculture, Productivity and the Laws of Capitalist Development: A Reply to Vergopoulos", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 6, No: 3, 1979.
- MOUZELIS, N., "Modernization, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects for a Theory of Third World Formations", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 7, No: 3, 1980a.
- MOUZELIS, N., "Modern Greece; Development or Underdevelopment", *M.R.P.*, vol. 32, No: 7, 1980b.
- MOUZELIS, N., "Teleology and Uneven Development: A Reply to Taylor", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 18, No: 14, 1981.
- MOUZELIS, N., "Yeni-Marksizmin Eleştirisi" der Ersoy, Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üstüne, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1984.

- NOVACK, G., "The Law of Uneven and Combined Development and Latin America", Latin American Perspectives, vol.3, No:2, 1976.
- ÖZDEMİR, H., İktisadi Azgelişmişlik Sorunu, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1985.
- ROMAGNULO, D., "The So-Called 'Law' of Uneven and Combined Development", Latin American Perspectives, vol.2, No:2, 1975.
- SALAMA, P., Azgelişmenin İktisadı, Belge Yay., 1st., 1986.
- SAVRAN, S., "Azgelişmişlik; Fşitsiz ve Bileşik Gelişme", 11. Tez, 3, 1st., 1986.
- SMITH, A.D., The Concepts of Social Change: A Critique of functionalist Theory of Social Change, RKP, London, 1973.
- TAYLOR, J.G., "Underdevelopment and Modes of Production: A Reply to N. Mouzelis", The Journal of Peasant Studies, vol.18, No:3, 1981a.
- TAYLOR, J.G., From Modernization to Modes of Production, Mac Millan Press, Hong Kong, 1981b.
- TEKELİ, İ., "Ekonomik Bunalımdan Çıkmak İçin İzlenen Politikaların toplumsal sonuçları", Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım, Yurt Yay., Ankara, 1984.
- WALLERSTEIN, I., "The Rise and the Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comperative Analysis", Comperative studies in Society and History, vol.16, No:14, 1974.

WALLERSFIRIN, I., "The World System, The States in the institutional vortex of the Capitalist World-Economy", International Social Science Journal, vol.132, No:4, 1980.

WARREN, B., "Imperialism and Capitalist Industrialization", N.L.R., Sep-Oct., 1973.

WARREN, B. "Myths of Underdevelopment" , N.L.R., May-June, 1974.

VOLPE, "Uretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş", Uretim Tarzlarının Eklemlenmesi Uzerine, der. Ersoy, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984.

DİĞER KISIMLAR İÇİN

AREN, S., Ekonomi El Kitabı, Cercek yay., Ank., 1986.

BERASOY, T., Azgelişmiş Ulkelerde İhracaata İönelik Sana-yileşme, Belge yay., İst., 1982.

BİNGET, A., Son İüzyılda İzmir Şehri: 1849-1949, İzmir, 1949.

BULUTAY, TEZEL, YILDIRIM, Türkiye Milli Geliri, 1923-1948, Cilt II, SBF yay., Ank., 1974.

ÇAVDAR, T., "Mütareke ve Milli Mücadele . Döneminde Osmanlı Ekonomisi ve İzmir", 1885-1985 Türkiye Fkonomisinin 100.yılı ve İzmir, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, İzmir, 1985.

ERGENÇ, O., "Salnamelerde İzmir", Türkiye Ekonomisinin 100.

- İİİİ ve İzmir,İTO Sempozyumu,İzmir,1985.
- İKV,Avrupa Topluluğu karşısında Türk Tarımının ve Türk
Sanayinin Durumu,İKV Yay.,1986.
- İNAN,A.,İzmir İktisat Kongresi,İTK Basımevi,Ank.,1982.
- KAİNAN,M., "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine
Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına
Bir Bakış",İapıt,5,Ank.,1984.
- KAZGAN,G.,Ekonomide Dışa Açık Süyüme,A Yay.,İst.,1985.
- KERENK,I.,Türkiye Ekonomisi,Teori Yay.,Ank.,1986.
- KEİDER,Ç.,Dünya Ekonomisi Açında Türkiye:1923-1929,
Turt Yay.,Ank.,1982.
- OZANNAIA,O.,Toplumbilim Özlüğü,Savaş Yay.,Ank.,1984.
- OKÇUN,G.,Osmanlı Sanayi,1913-1915 ıllıları Sanayi İsta-
tistikleri,İBF Yay.,Ank.,1970.
- OKÇUN,G.,Türkiye İktisat Kongresi,İBF Yay.,Ank.,1981.
- OZGUR,O.,Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi,Gercek Yay.,
Ank.,1977.
- ÖNMEZ,M.,Türkiye Ekonomisinde Dunalım,Belge Yay.,1 ve 2,
İst.,1982.
- TURADOĞAN,O.,Türkiye'nin Sanayileşmesi,Töre-Devlet Yay.,
Ank.,1981.
- Türkiye Ekonomisi,1980-1985,Bırakınız Yapsınlar,Bırakınız
Geçsinler,Bilgi Yay.,İst.,1985.

İSTATİSTİKLER

EBBO ,İmalat Sanayi İst.,1972-1984.

BBYKP,İBYKP,ÜBYKP,DBYKP,DPT yay.,Ank.

1909 Tarım İst.

İzmir Vilayeti İktisat İst.,1922.

Aydın Vilayeti Sainameleri,18-25 Ciltler arası.

Demographic Yearbook,Ün.,1982.

FAO Production Yearbook,vol:37,1984.

Handbook of International Trade and Development St.,Ün.,1983.

International Trade and Development St.,Ün.,1983.

Yearbook of National Accounts St.,1978.

Yearbook of Labour St.,ILO,1983.

World Development Report,1985.

World Development Indicators,1985.